

ERZSÉBET

MAGYARORSZÁG KIRÁLYNÉJA

(1867—1898)

IRTA

Dr MÁRKI SÁNDOR

BUDAPEST

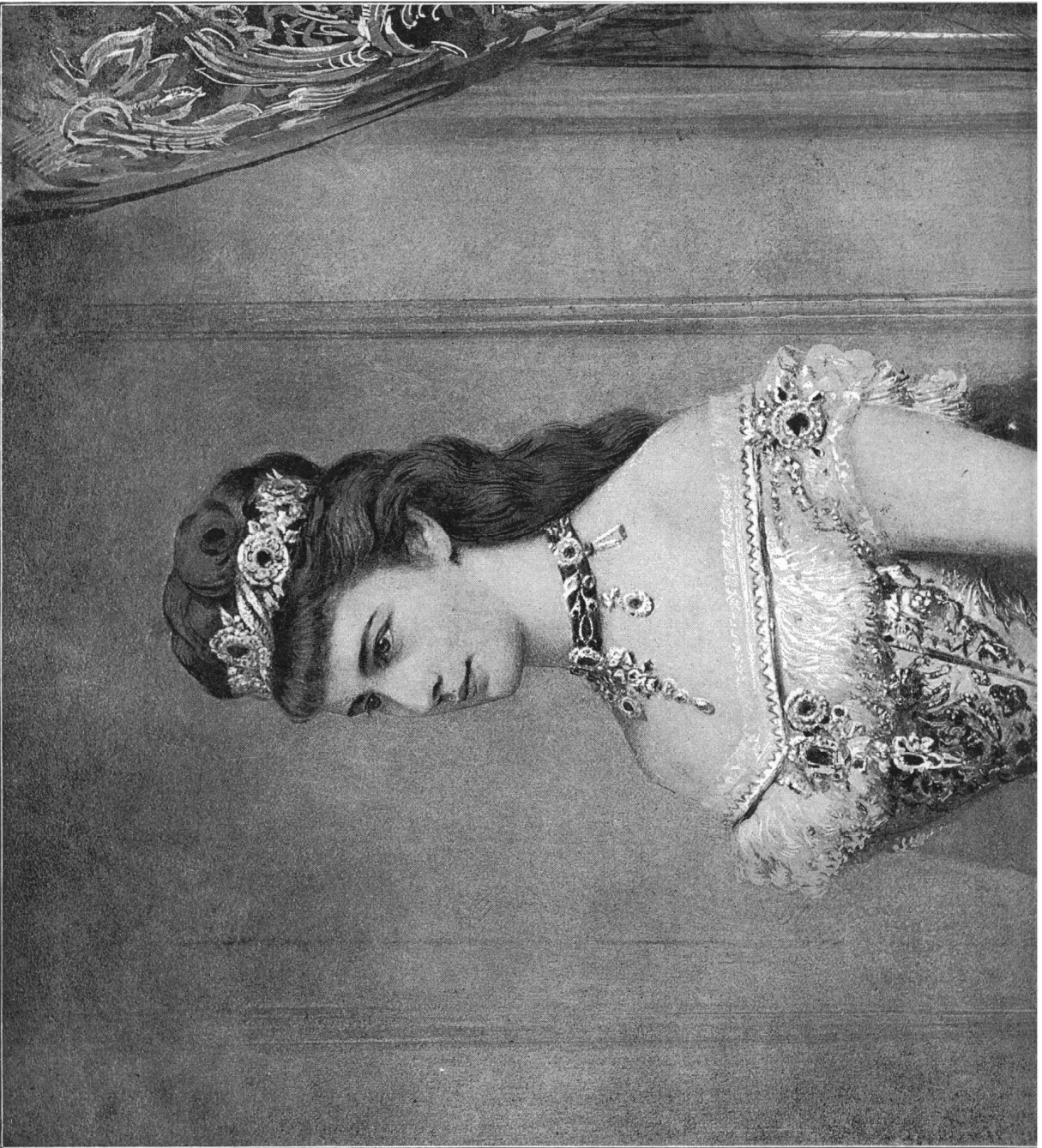
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1899

L. L. L.

TARTALOM.

I. RÉSZ.

Erzsébet királyné mythosa	1—17
---------------------------	------

II. RÉSZ.

Erzsébet királyné krónikája	22—139
I. A császárné 1853—1863	23—38
II. A császárné s a magyarok 1863—1866	39—50
III. A kiegyezés és a koronázás	51—60
IV. «A magyar asszony» 1867—1874	61—73
V. Csöndes évek 1874—1879	74—81
VI. Közügyek és utazások 1880—1889	82—102
VII. «Mater dolorosa»	103—117
VIII. Az ezredéves ünnep, 1896	118—124
IX. A királyné utolsó évei s halála	125—139

Jegyzet. Az *első* rész a királynéről a kolozsvári m. kir. Ferencz-József-tudományegyetemnek 1898 november 19-iki közgyűlésén mondott emlékbeszéd, a *második* az ennek alapjául szolgáló adatgyűjtés, a beszéd céljaihoz képest különösen a politikai lapokból, országgyűlési iratokból és emlékjegyzetekből tett kivonatokkal. Ez az oka, hogy néhol ismétlések vannak.

I. RÉSZ

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
MYTHOSA

I.

Nagy királyainkra a történelem úgy veti fényét, mint a szilajan lobogó viharfáklya, mely élesen megvilágítja az arcot, bizonytalanul a testet, homályban hagyja a környezetet; *nagy királyasszonyainkra* úgy, mint a csöndesen égő templomi öröklámpa, mely mellett imádkozni kell, nem látni s áhitatra az gerjeszt leginkább, a minek körvonalai összefoly-nak szemünk előtt.

A *történelem* az édesen álmodó *Emesétől* fogva a törrel átdöfött szívű *Erzsébetig* minden nagyasszonyunknál szemben találja magával a *mythost* és a *legendát*. Erzsébet királynéről akarván szólni, adatokban szegénynek érzi magát; rendelkezésére áll ugyan a hivatalos és nem hivatalos lapok, valamint az országgyűlési iratok sok száz kötete; de ag-gódva emlegeti, hogy nem férhet a királyné s környezete magánleveleihez, a főudvarmesteri hivatal okirataihoz és hogy ha a belső emberek közül néhányan már közrebocsájtották is jegyzeteik töredékeit, a többiek tartózkodók és nem nyilatkoznak sem élőszóval, sem emlékiratokban.

A *törvényhozás* pedig tizenkilencz nappal Erzsébet királyné meg-dicsőülése után habozás nélkül kimondja történeti ítéletét, midőn «soha nem szünő hálánk és kegyeletünk jeléül» a magyar nemzet legméltóságo-sabb történetkönyvébe, a törvénykönyvbe iktatja, «hón szeretett király-nénknak, a *haza jötevő nemtőjének* áldásos emlékét.»

Mi lehet az oka, hogy mikor az oknyomozó történetírás sem ördögöt, sem angyalt nem ösmer ott, hol csupán emberről kell ítéletet mondania, a törvény, mely egyúttal csakugyan történelem, nemtőnek, angyalnak nevez egy királynét? És mindezt a nélkül, hogy az ezeréves törvény-hozói gyakorlatban példát találna egy nőnek ilyen végtelen megtisztelte-tésére; a nélkül, hogy egy perczre is Byzánczban érezné magát; és a nélkül, hogy a meghatottságnak az egész nemzetet magával ragadó egyik pillanatában, a törvényhozás nyugalma fiatalos hévvel cserélné föl. Sőt, mint az óvatos történetírással szemben egész nyíltan bevallja, azért hozza

ezt a törvényt, hogy a királyné fenséges *mythosa*, a magyar nép *legenda*-ja történelmünk alkotó része legyen és átszálljon utódainkra is.

Valóban mythos ez és legenda.

Annál is több: történelmi igazságszolgáltatás. Ugyanabban a templomban, hol Erzsébet uralkodói koronát nyert, a harmadik évtized végén az élet koronáját nyerte. Nemzet és király akkor azért sietett templomba, hogy hálát adjon Istennek, ki ezer esztendőn át védte és megtartotta a hazát. Az ország primása az oltár mellől szól mindakettőhöz. «Légy áldott, légy üdvöz, felséges királyném! — fordult a bánatos nagyasszonyhoz. — Fogadd el e templomban, hol megkoronáztattál, legmélyebb hódolatunkat, legőszintébb szeretetünket irányunkban mindig tanúsított jószágodért, szeretetedért. Áldólag emlékszünk, hogy midőn nemzetünk anyja lettél, édes anyai nyelvünkön szólottál hozzánk; áldólag emlékszünk, hogy azt az arany fonalat is anyai gyöngéd kezéd szőtte, mely hön szeretett királyunkat a nemzettel elválaszthatatlanul összekötötte.»

Az ország főpapja, ki maga is történetíró, Isten házában, egy nemzeti ünnepen, a törvényhozás mindakét tényezőjének: a királynak és országgyűlésnek, akaratuk végrehajtójának: a kormánynak és hatalmuk forrásának a népnek jelenlétében, az oltár előtt, a legszentebb helyen jelenti ki, hogy a nemzet és az uralkodóház kibékítése az ő műve, az ő halhatatlan érdeme. A történetírás, mely mindig kétkedik, majdan oklevelek alapján fogja elbeszélni a kiegyezés történetét. Szólani fog történelmi kényszerűségről, az események logikájáról, a viszonyokkal való megalkuvásról és közreműködő politikusokról, a kik között oklevelesen igazolva bajosan találja a királyné nevét; de a mi elég sok más kérdésben is megesett már rajta, sohasem fogja kiirtani a köztudatból azt a meggyőződést, hogy csakugyan a királyné anyai gyöngéd keze szőtte a királyt a nemzettel összekötő fonalat. És az országgyűlés, mely pár héttel a primás beszéde után, a nemzet soha nem szünő hálájáról és kegyeletéről biztosította a királynét, két esztendő múlva pedig törvénybe iktatta emlékezetét, minden tekintetben a köztudatnak fog igazságot adni. Hiszen harminczkét esztendő óta folytonosan Erzsébet királyné egyéniségének varázsa alatt állott ő maga. Nem egy tagja borult térdre már a császárné előtt is, ki a haza földén először fogadván a parlament küldöttségét, csengő magyar nyelven kívánt áldást a törvényhozóknak az ország határain is túl terjedő, fontos működésére. Feje fölött már is ott látták a szent koronát, mint a hogy a bujdosó Salamon látta László király feje körül a szentek glóriáját. Hódoltak neki, a mikor urának még nem hódolhattak. Teljes mértékben felfogták az országba hivatásakor adott azt a szép fele-

letét, hogy a gondviselés őt szeretett férje által épp oly gyöngéd, mint feloldhatatlan köteléssel csatolta Magyarországhoz.

Sokáig tartott a *gyűlölet* politikája, mely Magyarországot feláldozta az egységes Ausztria elvének. Egy nőnek kell tehát képviselnie a *szeretet* politikáját, mely Magyarországot visszaadja önmagának. «Az érzelmek, legalább a népnél — írta *Eötvös* József másfélesztendő múlva — sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződése; és én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona úgy, mint 1848-ban a mienk szét-törött, azt csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszt-hatják össze. Három századon át megkísérlettük a hittel, azután meg-próbáltuk a reménynyel is több ízben; de egy még hátra volt. Az, hogy a nemzet a dynastiának valamely tagját igazán, szíve mélyéből szeresse. És minthogy ezt most elértük, nem aggodom a jövő iránt.»

«Én politikához nem értek — mondta volt a királyné *Jókai* Mór-hoz, mikor először találkozott vele.» «Legmagasabb politika — felelt a költő — egy ország szívét megnyerni; s ahhoz fölséged bizony ért.» A koronázás huszonötödik évfordulóján hivatalosan ismételte ezt, midőn megfogalmazta az országgyűlésnek a királynéhez intézett feliratát, mely a nemzet hálájával viszonzza a királynénak Magyarország iránt mindenkor tanúsított szeretetét.

Magyarországot a megsemmisüléstől a *jog* mentette meg; de szabá-dulását ez a *szeretet* tette könnyebbé. Ennek a szeretetnek mint gyöngé sajkának kellett végigsiklania azon az özönvizen, melyet Metternich hagyott maga után, s mely zavaros hullámaival most az egész Magyar-országot elborította.

Erzsébet bajor hercegnő, a szelid galamb hozta meg a béke olaj-ágát azoknak, kik evezőjüket el nem dobva lebegtek a sötét habok fölött. Az első sziget, a mely kilátszott az áradatból, az előkerült szent korona; és a szízárvány, mely a vízözön végét hirdette, a császár föllobbanó szerelme a szép bajor hercegnő iránt.

Isten angyala figyelmeztette Szilveszter pápát, kinek adja a szent koronát; és újból eljött Isten angyala, hogy egyideig még ott tartsa az iszapból kiásott drága ékszers az uralkodó feje fölött és csak azután éke-sítse föl vele.

Nincs-e összefüggés a korona fölfedezése, Erzsébet hercegnő eljegy-zése és a között, hogy a bájos kis menyasszonynak maga a hatalmas császár, a boldog vőlegény kíváratára kell foglalkoznia Magyarország történetével?

Majláth János gróf tanítja rá magyarországi szent Erzsébet tizen-

ötödik unokáját, milyen varázsa van annak a koronának, melyet egykor ősei viseltek; hogy a legtökéletesebb kormányforma a köztársaság ugyan, de Magyarországon senki sem vágyik utána, ha valaki fölemelt fővel viselheti szent István koronáját, a mely oly fényesen ragyog, — pedig mostan is vérrel áztatott földből ásták ki.

Figyelt-e rá az a tizenhat esztendő, szerelmes kis leány, vagy csak a vőlegényére gondolt? Figyelt a tanárra, gondolt a vőlegényre. Abban a pillanatban, melyben Ausztriába indult, hogy hűséget esküdjék I. Ferencz Józsefnek, az ő menyasszonyi csókjára 586 bilincs hullt a porba. És a nők, a kik hazatérő férjeiket, fiaikat csókjaikkal halmozták el, áldották azt a szerelmet, mely emberi érzést vitt be a legridegebb politikába. Hálás magyarok már voltak; szegény szabaduló rabok, egykor nemzetök szemefényei. Hajlongó magyarok is akadtak: fényesnél fényesebb díszruhában a lakodalom után Albrecht főherczeg 179-et vezetett eléje hódolatra. De hol volt maga Magyarország?

Az özönvíz, mely elborította, medrébe kezd visszahúzódni; posvány és pusztulás marad nyomában mindenütt. A nap vértóba száll. Vérszagra gyűl az éji vad. Levágva a nép ezrei, halomba' mint kereszt, hogy sírva tallóz, a ki él. Az esti szélbe szüzek siralma, özvegyek panasza vegyül.

Egy ország, melyet délibábján kívül minden elhagyott!

Férje oldalán Erzsébet már mint boldog anya keresi föl koronája legszebb gyémántját. Körötte csend, a merre ment és néma tartomány. A szegény nagykőrösi professor száz aranyért, két annyiért sem ír dicsőítő himnust; hanem megírja a walesi bárdok balladáját — ingyen. Volt nálunk is ötszáz, ki túl zenén, túl síp-dobon, riadó kürtön át hangosan énekelte a vértanúk dalát. De im, a vértanúkat sirató Csekolicsné erre az alkalomra először teszi le gyászruháját; a nemzeti színházban a közönség most már valódi lelkesedéssel kiáltja a színész után, hogy «éljen a király, éljen a haza!» Mosolygó férje oldalán könyezve áll a császárné és azután, hogy ezek a könyvek fölszikkadjanak, Josephstadtban, Olmützben «megcsörren a bilincs; lehull, gazdája nincs». Ötszáz szegény kis árva gyermek éneklí — nem a vértanúk dalát, hanem a bajor néphimnust; és a fiatal császárné zokogva roskad egy székre. Mint a hogy a gyermek Rákóczi sírt, mikor idegenbe lépve, először pillantotta meg hazája térképét. Oh bizony «nem oly könnyű a hazát feledni!» Ez a bájos ifjú asszony ott, a hol tellette, hogyan ne lett volna szószólójuk azoknak, kiknek éppenséggel lehetetlen volt feledni a hazát?

Ennek az «idegen nő»-nek is áldás, virág fakadt a nyomán, a mint megjelent a szegény pásztoroknál.

«Beseligend war ihre Nähe,
Und alle Herzen wurden weit.»

Olyan virágokat, olyan gyümölcsöket hozott, a mik más virányon fejlődtek, más napvilágon, boldogabb természet ölen. S mentül ragyogóbb volt az ő környezete, melyben ő élt, annál jobban szemébe tűntek azok a romok, a kormos falak, melyek itt még, ezeknél a szegény pásztoroknál, a családok feldúlt boldogságát, a letiport haza szenvedését hirdették. Legfőbb ajándékát, legszebb virágát, *szeretetét* nyújtotta a nemzetnek.

A végzet különben is úgy akarta, hogy magyar földön ismerje meg, *mi a bánat*. Itt vesztette el első kis leányát. És az ország, mely nem törődött a *császári* fénynyel, megértette a *szülői* gyászt. Buda várában századok óta most feküdt ravatalon az első királyleány s az a szentelt víz, melyet Scitovszky hercegprimás hintett a kicsiny koporsóra, az a könyzápor, melyet az ifjú császári pár hullatott, nagyon sokat lemosott a közelmúlt keserűségeiből. «Mi — szolt kiáltványában a fejedelem — sohasem fogjuk elfelejteni azt a résztvételt, melylyel Magyarország lakosai bánatunkban osztoztak.»

De az érzelmességet még sem akarta bevinni a politikába. A 127 konzervativnek az alkotmány érdekében benyújtott emlékiratát mind a mellett sem fogadta el, hogy maga a császárné is kérte és pedig *könyezve* kérte rá. Hanem az a köny mostantól fogva a korona gyöngyei közé tartozott és Eötvös, Török János, maga a rendszer legfélelmesebb bírálója: Széchenyi is hitte már, hogy lesz még szeretett király Ferencz Józsefből. Hiszen imént ő maga is «a haza dicsőségét megalapító» első szent királyt kívánta követni s második leányát az első király bajor feleségéről nevezte Gizellának. Mikor harmadik gyermekök, a trónörökös született, az utolsó politikai rab is visszanyerte szabadságát. A viszonyok úgy alakultak, hogy Lombardia elvesztése után már csak hónapok kérdése lehetett a magyar alkotmány helyreállítása.

Végzetesnek mondhatjuk, hogy a császárnénak, betegsége miatt, 1860-ban nevenapján, éppen akkor kellett Madeirába, majd Korfuba utaznia, mikor hazánk ügyei legjobban megkívánták volna jelenlétét. A népnek az a sejtelme támadt, hogy sok dolog másképp történik, ha a császárné ott lehet férje oldalán. Csak így magyarázható meg, hogy a rövidéletű országgyűlés szétszlatása után a rendszer ellen végkép elkecseregedett fővárosi nép majdnem kétségbeeséssel fogadta a császárné haláláról elterjedt híreket s az utcákon a legnagyobb izgalommal tárgyalta vesztességét, az országos csapást.

Isten azonban megtartotta Erzsébet életét s a magyaroknak belé

vetett hitét. És Erzsébet a bécsiek fáklyafüstjén keresztül is megismerte azt a nemzetet, mely ismét csüggedés nélkül tűrt, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megmentsék az ország jogait; s mely csak az imént is megmutatta, hogy nem az uralkodó ház ellen van kifogása, hanem az uralkodó ház politikája ellen.

A császárné magyarul kezdett tanulni. Előbb egyes szavakat fia dajkájától, egy esztergomi menyecskétől; azután nyelvtant *Homoky* the-resianumi tanártól; már némi irodalmi ismereteket is szerzett *Bálinth* Gyula tábori paptól, Tasso fordítójától; a társalgás nyelvébe pedig előbb *Mendelényi* Emma, utóbb *Ferenczy* Ida vezette be. *Ferenczy* Ida éppen akkor került a császárné környezetébe, mikor *Deák* Ferencz, a híres húsvéti cikkben egyenesen az uralkodó szívéhez fordult. Ehhez a szívhez pedig senkisé is állt közelebb a császárnénál.

A szerető asszony, a ki beleélte magát egy nép szellemébe, mégherhetetlenül többet tehetett, mint a császárné, ki trónja magaslatáról magánál annnyival kisebbeknek láthatja az embereket.

S im, az uralkodó csakhamar, éppen Erzsébet napjára hívja össze az erdélyi és deczember 10-ére a magyar országgyűlést. Az országgyűlés küldöttsége pedig siet kifejezni reményét, hogy a haza kebelében üdvözölheti «*honunk mélyen tisztelt és forrón szeretett anyját*, felséges királynénkat is»; a képviselőház szónoka a nemzet túlradó örömét tolmácsolta, hogy az uralkodót «a mindenható a családi élet legkívánatosabb boldogító kötelékével áldotta meg»; óhajtotta, hogy mielőbb bemutathassák hódolatukat «és meghajolhassanak a magasztos női erények ama tündöklő példánya előtt, ki uruk és királyuk családi életét földi mennyországgént boldogítja.»

A *mythos* már megvolt, de még magyarázatát keresték. Tisztelik, mint a «király» feleségét és a trónörökös anyját; tisztelik azon fáradhatatlan buzgalma miatt, melylyel az ország nyelvét megtanulta s ezzel még szorosabban fűzte egymáshoz a trónt és a nemzetet. Így mondta ezt *Scitovszky* primás, mikor a császárné elé Bécsbe vezette az országgyűlés küldöttségét, mely születése napján üdvözölte és az ország meglátogatására kérte a császárnét.

A császárné épp oly természetes magyarázatát adta a magyarok iránt való jóindulatának. Mióta — úgy mond — őt a gondviselés szeretett férje, a felség által épp oly gyengéd, mint *feloldhatatlan kötéllé* csatolta Magyarországhoz, ennek jóléte iránt folyvást a legélénkebben érdeklődött.

Ezek a magyarázatok azonban mind kárba veszték. A császárné érezte, hogy a magyar országgyűlés olyan megtisztelésben részesíti,

milyenre hasonló viszonyok közt példa sincs, midőn őt, kinek megkoronázása még szóba sem jött, külön küldöttséggel keresi föl. És a küldöttség érezte, hogy fehér magyar ruhájában, smaragdokkal, rubintokkal ékítve, nemcsak színében, hanem szívében is magyar az a császárné, a ki a haza iránt való szeretetét olyan szépen csengő, olyan mély érzéssel elmondott *magyar* szavakban vallja be.

A hogy 31 esztendő múlva, az ezredévi istentiszteleten a primás mondta, akkor lett nemzetünk anyja, mikor édes anyai nyelvünkön először szólt hozzánk; és ahogy első magyar szavaira három héttel az ország fővárosába jött, a polgármester őt már *a haza védőasszonyának* nevezte, az országgyűlés küldöttei pedig térdre bocsátkoztak előtte. Erzsébet császárné akkor Izabella királyné óta először hozott udvari életet a budai vár termeibe, magyar társalgást az udvari életbe, reményt a hazafiak szívébe.

Látni vélték szemeiben a könnyet, mikor távozott; látták, mikor újra jött a poroszok elől menekülve. Gyászruhában érkezett s könyein át mosolygott a fővárosban maradt képviselőkre, kik *Deák* Ferencz tanácsára mentek eléje a vasúti állomásra, hogy el ne forduljanak tőle szerencsétlenségében, ha eléje mentek, midőn a dynastia dolgai jól állottak.

Ha a császárné szemében ezekkel a könyvekkel, gyászruhában lép hű magyarjai közé! «Az a nemzet — szólt az udvar körében ő maga, — mely Mária Terézia mellé állott, mikor az egész világ elhagyta, ma sem felejtette el a Moriamur jelszavát.» Az országgyűlés azonban nem volt együtt s a császárné, ki félesztendővel azelőtt megismerte a szívek fölött való hatalmát, nem is szenvedélyek felkorbácsolására jött ide. Egyszerűen védelmet keresett a lovagias nemzetnél. «Fáj, ha Olaszországban rosszul mennek a császár dolgai — szólt Andrássyhoz még a háború kitörése előtt; — de ha Magyarországon mennek rosszul, az engem megöl.»

Olaszország elveszett, Ausztria a német szövetségből kilépni kényszerült, a hetven millió népességű birodalom ábrándja végkép elpárolgott s már most életkérdés lett Ausztriára a Magyarországgal való kibékülés. S a császárné, a mint Bécsbe visszatért, az eddigieknél is komolyabban kezdett foglalkozni magyar nyelvvel, irodalommal és történelemmel. Tanítója, *Falk* Miksa, előadásaiiba csakhamar a napi eseményeket is belevegyítette s felolvastatta Eötvösnek hozzáintézett leveleit. Az udvari köröknek, még a konzervatívoknak sem igen tetszhetett, hogy a császárné éppen a Pesti Napló és a Wanderer híres vezérczikkirójától nyer történelmi és politikai felvilágosításokat, de maga a nemzet épp oly hálás iránta, mint *Ferenczy* Ida iránt. Első sorban ők ismertették meg a csá-

szárnét a magyar nép szellemével. Bizonyosan rendkívüli jelenség volt egy osztrák császárné, ki *eredetiben* olvasta, sőt meg is szerette Eötvös és Jókai regényeit s kinek nemcsak Heine kellett, hanem Vörösmarty, Arany, sőt Petőfi is. Ez már maga is elegendő lett volna, hogy bizalmat és szeretetet ébresztszen a jövőendő királyné iránt. A császárnénak azonban olyas olvasmányai is voltak, a mik iránt a nők általában véve nem szoktak érdeklődni. A kiből volt elég erő, hogy osztrák császárné létére végig olvassa *Széchenyi* Blickjét és *Horváth* Mihálytól a Függetlenségi harcz történetét, attól, ha ő maga védekezett is ellene, nem lehetett elvitatni a politika iránt való hajlandóságot. De ez a politika nem volt esz-köz sem a dynastia, sem a nemzet kezében. Gondolni sem lehetett ilyesmire. Ereje éppen ebben rejlett és abban, hogy nem is tartották egyébként igazi *szeretettel*, melyet a feleség tanúsít férje, a fejedelemszöny a nemzet iránt, melynek boldogsága az uralkodó család boldogsága is.

S Magyarországon Erzsébet boldogsága teremtette meg ismét a szabadságot, melyet a nagy elhatározások idejében a bátorság egymaga ki nem küzdhetett.

«Előtte a tisztelet — írta *Eötvös*, az alkotmány visszaállítása után akkor már miniszter — az a tisztelet, melyet egy *nemes nőiség* iránt érezünk, háttérbe szorít minden egyebet és hódolatunkban nincs semmi, mi a császárnét illeti.» A nép, a hol megjelent, mindenütt kitörő lelkesedéssel, valóságos tüntetéssel fogadta. S midőn az országgyűlés küldöttsége (1867 június 6.) fölvitte hozzá szent István palástját, hogy azt ősi szokás szerint maga javítgassa ki, mindenkinek az jutott eszébe, hogy tündérkezeinek munkája nélkül azt a palástot valóban aligha lehetne használatba venni. «Áldom az isteni gondviselést, hogy ezt a magasztos perczet megérem engedte» szóló a császárné, midőn a küldöttség megkérte, hogy magyar királynévá koronáztassa magát.

«Ime! — kiáltott föl *Kemény* Zsigmond a koronázás napján irt vezércikkében — megnyílnak a mai nappal önelhatározásunk előtt a tevékenység kapui. Buda várából a föld egyik legnemesebb lényével, bájos királynénkkal a király oldalán, kezünkbe adatik sorsunk kulcsa, melylyel szabad kézzel a jövőbe nyithatunk... Üdv a legnemesebb hölgynek, koronás királynénknak, kinek nemzetünk iránti vonzalma örökre élni fog e nemzet hálás emlékezetében!» A szélsőbal engesztelhetetlen hét magyarja ugyan a koronázás napján a Rákosra ment, de huszonöt esztendő múlva egyikök, Csanády Sándor, maga is fölszólalt, hogy a koronázás emlékünnepe hódoló feliratot intézzenek a királynéhez, «tekintettel magyar érzelmeire».

Erzsébet koronás királynéja volt már az országnak és pedig, ahogy áldozati emlékérmén megörökítve áll, a szerencsés csillagzatnak örülve, *fausto sidere laeta*.

Pár nap múlva a főrendiház elnöke nem hiában utalt arra a lelkesedésre, melylyel a nép a koronázott királyt és «a tündéri szépségű és angyali jóságú» királynét éltette. A képviselőházat főképp az ragadta el, hogy a királyi pár a koronázási díjat a volt honvédek özvegyeinek és árváinak ajándékozta vissza. Kevesen tudhatták, hogy három nappal a koronázás előtt a királyné magához hívatta *Horváth* Mihályt, hogy felvilágosítást kérjen tőle a szabadságharcz némely részletéről. A *tiszta történelmi igazságot* kívánta hallani. Hiszen ő maga 1849-ben még nem volt a dynastia tagja, gyermekifjú férje nevében pedig sok olyat követtek el, mit ő fájlal legjobban. Ha rajtuk állana, ők ketten lennének az elsők, kik *Batthyány Lajost* és az aradi vértanúkat életre ébresztenék. Nem nehéz kitalálni, mi összefüggés van a királyné nyilatkozata, a királyi pár elhatározása s az e miatt köszönetet mondó országos küldöttségnek adott azon királyi válasz közt, mennyire édes és megnyugtató *mindkettejük szívére* az az öntudat, hogy *a béke olajágával* koszorúzhatták meg a koronázás által szentesített törvényes és alkotmányos frigyet.

Igaza volt Eötvösnek. A királyné mint áldás jött a magyarok körébe, kedves arczáról egy szebb jövő reménye mosolygott reájok. «Vele szemközt az egész nemzet költői érzettel telik el; mert hiszen csak egy valódi költészet van e porvilágon és ez: a szeretet!»

II.

Azzal, hogy a királyt mégkoronázták, Erzsébet nem tekinthette küldetését befejezettnek, mint az orléansi szűz. Mindaketten lehetetlennek látszó feladatot valósítottak meg; olyat, mire a nép hite szerint a legbátrabb, legokosabb férfiak is elégtelenek voltak. A koronázó-templomba Orléansból Rheimsbe vezető úton sem volt több akadály, mint a Bécsből Budára vezetőn. S Rheimsben és Budán a koronázás napján mindakét nő egy intelmet adott az eddigi ellenfeleknek: «Bocsássanak még egymásnak egész szívökből, a hogy jó keresztényekhez illik». Mind a ketten oly szívesen tértek volna vissza a magányba; a szegény parasztleány falujába, testvérei, juhái közé; két ország fejedelemasszonya nyári palotáiba, gyermekei, szórakozásai közé. Nemzeti és dynasticus érdekek azonban mindakettőnek további segítségét követelték, a mi Jean d'Arcnál az angolok gyűlöletére, Erzsébetnél az osztrákok neheztelésére vezetett. Jean d'Arcot az a gyűlölet, Erzsébetet egy éretlen társadalmi irányvak szenvedélye tette vértanúvá; de mindakét tüneményes alak sirja fölött ott lebeg nemzetöknek csak szenteket megillető tisztelete.

Most azonban, hatásuk és dicsőségek tetőpontján ki gondolt volna vértanúságra? Hiszen Erzsébet sohasem volt boldogabb mint megkoronáztatása után. Az ő koronázása szokás szerint csak egyházi szertartás volt, mely részesévé tette ugyan férje méltóságának és címének, de nem adta meg neki a királyi hatalom gyakorlása jogát. A veszprémi püspök csak névszerint volt kancellárja; volt ugyan főudvarmestere, voltak udvarhölgyei, de Magyarországon nem tartott külön udvart, zászlós urakat, banderiumokat, mint az Árpád-királynék, nem voltak külön javadalmai s még az iránta köteles tisztelet megtagadását sem tekintették a szó szoros értelmében vett fölségsértésnek. A Habsburgok korában azonban senki sem járult annyival a királyné közjogi helyzetének tisztázásához és jelentőségének emeléséhez, mint Erzsébet királyné. Valóban «századoknak kellett lefolynia, míg elérkezett benne a magyar királyné eszményképe».

Az országgyűlés egy királynéval szemben sem nyilvánította annyiszor hódolatát, mint iránta. 1867 november 18-tól fogva pl. valóságos parlamenti gyakorlat lett, hogy mindakét házban indítványt tegyenek a neve vagy születése napján való üdvözlés tárgyában, majd jelentést arról, hogy a királyné ez üdvözlést kegyesen fogadta és viszonzotta. A parlamentnek tehát évenként már ezen a czímen is négy-négy alkalma volt megjelenezni őt. De a két ház- és a kormány elnökei külön köszöntötték minden üljestendő napján is. Ezek a hódolatok csak akkor maradtak el, ha a ház nem volt együtt, vagy szünetet tartott; valamint az utóbbi tíz évben, midőn a házelnökök egyszerűen tudatták, hogy a helyőrségi templomban mikor lesz az ünnepi istentisztelet.

Hódolt a törvényhozás a királyi család minden öröndetes eseménye alkalmával is. Így a képviselőház elnöke már 1868 április 22-én állva jelentette azt a háromszáz esztendő óta első esetet, hogy a királyi család sarja magyar földön született s másnap a főrendiház elnöke is a királyi párnak a hon iránt való kegyes jóindulata újabb és fényes tanúságát látta abban, hogy századok hosszú sora múlva fejedelmi sarj bölcsőjévé tette a fővárost. A keresztelésen mindakét ház képviseltette magát. Nagy örömet keltett, hogy a csecsemőt az ország védőasszonyának tiszteletére *Máriának* (Mária Valériának) keresztelték. «Hazánk szent védasszonyának» oltalmát kérte a királyné leányára *Gizellára*, midőn a parlament küldöttsége 1872 április 13-án szerencsét kívánt neki, hogy leánya, ki az ő akaratóból viselte az első magyar királyné nevét, Lipót bajor herczeg mátkája lett. A menyegző alkalmával a két ház (1873 április 19.) újból kifejezte hódolatát. 1879 április 21-én már saját ezüstmenyegzőjén üdvözölte őt a parlament küldöttsége. «Áldja meg az Isten — szölt feliratában — felséges királynénkat, kit szent névelődének erényeivel és csodabájával fölékesített, miszerint a kenyér rózsává átalakúlva hull kezéből: a jótétemény szeretetté felmagasztalva! Találja meg magas jutalmát abban, hogy a mit szent névelőde csak mint églakó ért el, ő már e földön elérte: midőn azon *egyedüli szent* alakká emelkedett, a kit *minden vallásfelekezet megünnepel.*» 1880 márczius 18-án *Rudolf* trónörökösnek Stefánia belga kir. herczegnővel való eljegyzése alkalmából szintén üdvözölték a királynét s elhatározták ezt 1889 január 13-án *Mária Valériának* Salvator Ferencz főherczeggel való eljegyeztetésekor is. Sőt éppen egy szélsőbaloldali képviselő indítványozta, hogy mivel a főherczegnő Budán született, magyar szót tanult már dajkájától is és nevelői magyar szellemben tanították, tegyenek úgy, mint a régiek, kik ily alkalmakkor nászajándékkal kedveskedtek a királyok leányainak. Ezt ugyan mellőzték,

de igazi nemzeti ünneppé akarták tenni a királyi pár «édes kis magyar lányának» lakodalmát. Egy nagy szerencsétlenség azonban, mely a nemzetet és dynastiát egyaránt sújtotta, szomorúságba fojtotta az őszinte örömet.

A királyi pár végtelen gonddal neveltette gyermekeit. Mindahárom folyékonyan beszélt magyarul s nemcsak ösmerte, hanem kettő közülök, *Rudolf* és *Mária Valéria* később művelte is a magyar irodalmat. Mária Valériával a királyné mindennap magyarul imádkozott. A trónörökösnek meghívott tudósok és állami méltóságok jelenlétében nyilvános vizsgálatot kellett tennie az Árpádok történetéből. Tanárának, *Rónay* Jácintnak nem adott a király egyéb utasítást annál, hogy «igazságot akarunk; kövesse ön meggyőződését». Reánk maradtak *Rónay* történelmi előadásainak vázlatai; «in usum delphini», de az Árpádok unokájához méltóan; naplójegyzeteiből ismerjük Mária Valéria neveltetésének menetét is, melyre a királyné közvetlenül felügyelt. A koronázásra következett több mint két évtized alatt Isten valóban a családi élet minden örömeivel boldogította őt, úgy, a hogy Somsich elnök 1870 augusztus 3-án a képviselőház nyílt ülésében kívánta neki. Nevenapját 1868—1887-ig 18-szor, születésnapját és a karácsonyt tízszer ünnepelte Gödöllőn, az újévet nyolcszor Budapesten; s a törvényhozás és a kormány tagjai, kik ily alkalmakkor bepillanthattak a királyi pár családi életébe, a szegény gyermekek, kiknek Gödöllőn a királyné minden esztendőben állított karácsonyfát, a nép, a melylyel fesztelenül érintkezett, csak a legnagyobb elragadtatás hangján szólhattak az uralkodóknál oly ritka háziasságról. Az ellenőrizhetetlen adomáknak egész sora jött forgalomba. «Igyék — mondta volna a király egy ízben *Ráday* Pál grófnak, — hisz egy pohár bor a hazáért meg nem árt.» «Éljen a legelső magyar ember, a király!» folytatta *Ráday* felbuzdulva. «Addig éljen, míg a honnak él!» fejezte be a királyné. Ha nem történt is meg, csak olyan jellemző, mint a Mátyás királyról szóló akár-melyik adoma. A királyi család sok magyar költőt ismert, a királynéről magáról azt is suttozták, hogy magyarra fordítgat idegen költeményeket. Az udvari estélyeken és bálokon tett szellemes megjegyzéseit örömet terjesztették. Őszintén örültek, hogy Gödöllőn oly kedvvel űzi a sportot is, lovagol, vadászik, sétál, kocsizik. De nálunk senkit sem kellett az uralkodónak figyelmeztetnie, mint Bécsben, hogy a sajtó ne avatkozzék a családi és magánéletbe.

Sok kedves apróságot beszélnek a néppel való érintkezéseiről. A királyné azonban voltaképp csak Gödöllő és vidéke népét ismerte. A mily kedvvel utazgatott a külföldön, épp oly keveset látott Magyarországból. Negyvennégy évi házassága alatt mint császárné mindössze 114,

mint királyné 2549 napot, tehát hét évnél csak valamivel többet töltött hazánkban; azaz hatszor annyit időzött a külföldön, vagy a mellőztetése miatt panaszkodó másik országában. 1854—65-ig csak egyszer, 1866—1898-ig, az utolsó évet kivéve, minden évben, összesen 62-szer járt nálunk. Legkevesebb időt (hat napot) 1871-ben, legtöbbet (220-at) 1868-ban időzött Magyarországon. «Itt örökké *szabadnak* érzi magát az ember», mondta volt Jókaihoz. (1873 január 8.) Elragadtatással beszélt mindenkor a gödöllői szeptemberi napok gyönyörűségeiről s hogy mennyire szereti az ottani kastélyt, melynél csak a budai lakás kedvesebb. Nem szűk helyiség az, hiszen ott a tövében a gyönyörű várkert, a mihez hasonlója egy királyi palotának sincsen. Mennyire szeretete Gödöllőt és Budapestet, még elhunytá után is emlegette a király. Máshová alig is ment.

Királyné korában csak egyetlenegyszer (1869-ben) lehetett rábírní, hogy hivatalos körútat tegyen; ez hazánkban Horvátországgal való ki-egyezőeskor történt, de Zágrábból négy nap múlva akkor is hazasietett Gödöllőre. A 2549 napból csak 69-et nem töltött itt és Budapesten; öt hétig üdült egyszer (1887) Mehádián, negyedfélig (1895) Bártfán; egyszer járt Zágrábban és Fiumében, különben sehol sem mulatott Magyarországon, melynek szépségei oly kevésbé érdekelték, hogy a még soha nem látott Erdélyen (1887 ápril 16.) *éjjeli* gyorsvonaton utazott keresztül, a Magas-Tátra alatt pedig olyankor (1895 július 23.), mikor az eső miatt nem gyönyörködhetett benne. Balaton-Füredre, hova még 1866-ban készült s Kovásznára sohasem jutott el.

Kevés tájon fordult meg, a nemzetiségekkel alig találkozott, a népszokásokat legfeljebb Gödöllőn figyelhette meg. Pedig szeretete mindet. Az ezredéves kiállításban a falu iránt érdeklődött leginkább s már császárné korában tett első körútjakor figyelmeztették a falvakat, hogy ha kedveskedni akarnak valamivel, csak népies készítményekkel kedveskedjenek. Udvarképesse tette a csárdást s még szomorúsága napjaiban is húzatta a cigánynyal, mintha igazán sírva vigadna a magyar. «Jó ez a mi lelkes népünk — magyarárgatta Rónay *Mária Valériá*nak is, — de tudni kell vele bánni. Tisztelni kell jogait, nemzeti nyelvét s a nehéz órában ott álland mindig, mint legerősebb védője az uralkodó-ház szerencsájének.» *Rudolf* a trónörökös, neveltetése és hajlamai következtében szintén egyre fokozódó szeretettel csatlakozott a magyarsághoz; az orsz. kiállításban «imádott hazájának» nevezte ezt az országot s otthon érezte magát mindenütt. *Gizella* szívesen járt haza. Bajorországból, hogy kissé kibeszélgesse magát magyarul. Magát a királynét a bécsiek már csak «magyar asszony»-nak nevezgették.

Ez a magyar asszony himezte meg az 1868: XLI. t.-cz. értelmében fölállított *honvédség* első zászlajára a szalagot. 1883 óta ez a magyar asszony volt leginkább rajta, hogy Budapesten fényes palotája legyen a magyar királynak s a magyar udvartartás előkészítése sok részben az ő érdeme. Udvarhölgyei közül még külföldre is csak a magyarokat és az ő kedves Ferenczy Idáját vitte magával. Nem egyszer látogatta sorra a főváros jótévő intézeteit, melyek közül akárhány viseli az ő nevét, és — mire 1871-ben Andrássy még nem látta elérkezettnek az időt — 1878 augusztus 31-én ő hitta fel Magyarország hölgyeit a *vöröskereszt-egyesületek* megalakítására. Hiszen a nő legnemesebb hivatása, a mint ő maga mondta, a szenvedések enyhítése. «A mi gyöngé erőinknek is sikerülend enyhítő vigaszt és segédelmet bő mérvben nyújtani ott, hol a trón és haza iránti kötelesség hű teljesítése vérző fájdalokat okozott.» 1880-ban személyesen elnökkölt a magyarországi vöröskereszt-egyesület alakuló közgyűlésén, a mi egyetlen nyilvános szereplése a társadalomban. «Mint ragyogó csillag emelkedik felénk — mondta ekkor gr. Zichy Nándorné; — velünk érez, velünk működik».

A nagy politika iránt most már, mikor az alkotmányos életet nagyobb zökkenés nem fenyegette, közvetlenül nem érdeklődött. De neki tulajdonítottak így is néhány sikert; pl. azt, hogy a király, ki 1883 augusztus 21-én a miniszteri tanácsot a horvátok zászlósértése miatt bosszúsan hagyta oda, másnap már szívesen fogadta Tisza miniszterelnököt s így a miniszter- és, a mitől némelyek féltek, az alkotmány-válság elmaradt. Magának az országgyűlésnek tárgyalásai csak messziről érdekelték. Jelen volt, mikor a király 1869 ápril 24-én, éppen házasságuk tizenötödik évfordulóján nyitotta meg az országgyűlést; s 1872 ápril 16-án résztvett annak berekesztésén. Ott volt, mikor 1878 október 20-án a király megnyitotta az országgyűlést; hasonló ünnepségektől azonban ezentúl távol maradt s az országgyűlésnek csak küldöttségeit fogadta.

A parlament, a tudomány és az irodalom nagy halottjait ő is megsiratta. Orvosának, a híres *Balassa* Jánosnak halála (1868 deczember 9.) annyira hatott rá, hogy napokig meg sem jelent az udvari ebédeken; 1871 márczius 16-án meglátogatta a kevéssel azelőtt elhunyt *Eötvös* családját s megállott annál az íróasztalnál, hol «az a nagy szellem» dolgozott. 1882 október 22-én kifejezte valódi részvétet «a család méltó fájdalma s a nemzet azon nagy vesztesége iránt», melyet *Arany* János elhunytá fölött érez.

Egy királyné részvételének azonban politikai tekintetben is nagyobb súlya volt, midőn államférfiak iránt nyilvánult. Egymaga is meghódította volna a nemzetet az a tette, hogy leborúlt *Deák* Ferencz ravatalánál és babérkoszorút helyezett koporsójára. «Minő találkozása a nagy szellemek-

nek! — szólt utóbb Kossuth ravatalánál a parlament szónoka, Jókai. — Te czipruslombokat küldél Deák ravatalára s ez a czipruság találkozott azzal a babérkoszorúval, melyet *Magyarország legszentebb élő nőalakja* tett le a koporsóra. E két symbolum találkozása a megszentelt helyen volt az eszmék, a nehéz idők expiatiója.»

Személyesen helyezte koszorúját gróf *Károlyi* István koporsójára (1881 szeptember 25.), részvétét fejezte ki (1884 november 4.) *Lónyay* Menyhértnek és (1886 május 2.) az egyetlen magyarnak, kinek temetésén a király is megjelent, *Pauler* Tivadarnak halála fölött. És (1890 február 21.) könyek közt tette gyöngyvirágos koszorúját a kiegyezés másik nagy alakjának, gróf *Andrássy* Gyulának ravatalára. «Az ön családját nagy veszteség érte — írta volt Andrássynénak; — de épp úgy fájlalja veszteségét a király és a haza. Én pedig leghűbb barátomat vesztettem el benne.» Sőt 1894 ápril elsején a nép *Kossuth* Lajos sírján is ott kereste az ő névtelen koszorúját; hiszen már előbb hitelre talált az Independence Belgenek az a híresztelése, hogy Kossuthnak kilenczvenedik születésnapján üdvözetét küldte s misét mondatott érte, úgy, hogy ezt Nopcsa főudvarmesternek akkor (1892 szeptember 30.) mint rosszakaratú, merész és minden alapot nélkülöző koholmányt kellett megczáfolnia.

De minden koszorúja közt legtöbb könyét hullatta arra, melyet egyetlen fiának *Rudolf*nak sírjára kellett helyeznie. A trónörökös, ki még utolsó levelében is Isten áldását kérte «imádott hazánkra», 1889 január 30-án megdőbbentő tragédia áldozata lett. Erőszakos halál híre *Széchenyi* végzete óta nem rázta meg úgy a nemzetet. Elvette azt a reményét, hogy egy nagy királynak ismét nagy király legyen az utóda. És a királynénak volt ereje, hogy fájdalmanak súlya alatt megtörni ne engedje urát, a királyt. Erősebb volt *Perikles*nél; nem hagyta el lelkének ereje, midőn egyetlen fiának koporsójára kellett letennie a halotti koszorút. Úgy térdelt a ravatal lábánál, mint egykor Deák és *Andrássy* koporsóinál, a *nemzet* halottját siratva. S ki egykor egy egész nemzetet vigasztalt, most a nemzet királyát vigasztalta és óvta a csüggedéstől.

«Fájdalommal telt szívem — szólt a király (február 13.) a főrendek küldöttségéhez — csakis a Mindenhatóba vetett bizalmam, *imádott hitvesem, a királyné részéről tapasztalt erős támasz* és népeim szives és valóban megható részvéte által találhat vigaszt és új erőt fejedelmi kötelmeim teljesítésére.» A hazai és külföldi lapok vezércikkekben magasztalták Erzsébetet, mint a női erények mintaképét; fogadtatásakor pedig a főváros népe megmutatta, mivel tartozik annak a gyászoló asszonynak, ki a királyt most már *másodszor* mentette meg a nemzet számára.

Valóban, a királyné türe a szívébe furódott nyilat, mint egykor Epaminondas a csatatéren. Csak akkor rántotta ki, midőn a sírboltban már hervadoztak az első koszorúk s midőn az apa fájdalmát a király kötelességérzete kezdte mérsékelni.

Most már szabad volt az ő szívének is véreznie; a Madonna számlálgathatta, csókolgathatta fia sebeit.

«Összekulcsolja kezeit
S búa merül a jó anya.
Csöndes áhítattal zengi:
Üdvözlégy, oh szűz Mária!»

Azután kereste költőjével, Heinevel együtt, a rózsák miért oly sápadtak, zöld fűben miért állnak oly némán a kékszemű kis ibolyák? Oly szomorú, oly panaszos dalt a pacsirták miért dallanak? Miért árad illatos virágból felé ez a halotti szag? Miért süt viruló ligetre hidegen, bosszúsan a nap? S mint egy magános, pusztá sírdomb, a föld miért oly sivatag?

A királyné rég befejezte már dicsőséges történetét, midőn az édes anyát még gyötörte a hosszú, nehéz, sötét éj, melyben nyugalma egy álarcozott halál. Tőlünk valóban irigy sors önző átka vette el: nőben a Széchenyi végzete.

Odament a fájdalmas anya, hol bújával legjobban elrejtőzhetett a világ szemei elől. Ki valaha egy egész nemzet síró asszonyainak könyét törülte le, nem gondolt a maga könyeinek fölszárításával és senkivel sem osztotta meg bánatát.

De gyásza éjjelébe is bevilágított a nemzet öröme. Magyarjaival együtt ünnepelte az ezredév beteltét: a templomban, a munka ünnepén, az országgyűlés hódoláskor. Az érzelmeknek milyen zivatarra volt az, mely ellenállhatatlan erővel tört ki a törvényhozók szívéből, midőn a szónok a királyné nevét említette! «És az a hófehér arcz — írja egy szemtanú — egyszerre csak elkezd pirosodni... mindig jobban-jobban. Milyen káprázat! Ferencz József király mellett ott ült egy életpiros királyné. Egy perczig tartott az egész. Szemei tágra nyíltak s a régi ragyogás kicsillant belőlük. S a szemekből, melyek úgy tudtak valaha mosolyogni, hogy egy szomorú országot vidítottak föl, egy könnycsepp bugygyant ki. Százan és százan látták a drága cseppet. Megvolt a reciprocitás. Egy mosolygó ország föl tudta vidítani a királynét. A felséges asszony szeméhez emelte csipkés zsebkendőjét, letörölte vele a könyet... A király mellett újra ott ült a gyászba borult királyné, a Mater Dolorosa.»

Mije volt a nemzetnek a királyné, megmutatta a trónbeszéd, melynél szebbet, nemzetéért buzgóbbat magyar király az Árpádok korában sem

Schrotzberg festménye után.

Eredetije a bécsi cs. kir. hitbizományi könyvtárban.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

Márki : Erzsébet Magyarország királynéja.

mondhatott. Ki álmodhatott volna huszonkilencz év előtt ilyen apotheosisról, hacsak az az élőszobor nem, a ki akkor a hit és remény érzelmei mellé a szeretetet is beoltotta a nemzet és király szívébe! Hogy könyek jelenjenek meg magának a királynak szemében is! S ki merte volna remélni, hogy egy esztendő múlva a hatalmas német császárnak a magyar királyné azért siet köszönetet mondani, hogy «oly gyönyörű és szívhez szóló felköszöntőben emlékezett meg az ő szeretett magyar nemzetéről?» S hogy ennek a hatása alatt a király, tervét előbb csupán a királynéval közölve, *tíz* nagy magyarnak, köztük Bocskaynak és Bethlennek is szobrot emeltet? És ki hitte volna, hogy a nemzetnek, oly hamar, alig egy év leforgása alatt már a *tizenegyedik* szoborról kell gondoskodnia s emléket állítania annak a királynénak, kinek a törvénykönyvben már is ércnél maradandóbb emléket állított?

Enyhülni fog a fájdalom, mely a genfi nyomorúlt merénylet hírére szíveinket még most is összeszorítja; tünedezik a meghatottság, mely akkor csak könyezni tudott, nem ítélni. De a nemzet és a történelem törvényszéke készen van, már a maga ítéletével s könyein keresztül sem foszlott szét az az igazság, hogy nagyobb és egy nemzet halájára méltóbb küldetést alig teljesített asszony, mint Erzsébet királyné, ki a nemzetet önmagának s világtörténeti küldetésének visszaadni segített.

A kiegészítést kétségkívül politikai eszély, legfőképpen pedig történelmi szükséglet teremtette meg; de egy jó asszony, egy nagy királyné szeretete egyengette hozzá az utat. Könyeivel mosta a mocsárba dőlt szobrot s azt éppen e szent könyek miatt nem kellett férfi-vérrel mosogatni. És ott volt, midőn a nemzet apraja, nagyja ismét fölemelte a szobrot arra a hegyre, melyen egykor tündökölt. A méltóságos óriás alak fölött, melynek «egyik kezében háborúi kard, másik kezében győzedelmi zászló», ott lebeg Erzsébet, a *haza jótevő nemtője*, olajággal a kezében.

Mérhetetlen fájdalmában ott térdel előtte a király. «A Mindenhatóhoz esedezik, ki oly nehezen sujtotta, adjon erőt neki, hogy véghez vihesse, mire hivatva van. Imádkozik, áldja meg népeit és világosítsa fel őket, hogy megtalálják a *szeretet* és *egyetértés* útját, a melyen viruljanak és boldogok legyenek.*

S a bárdok, négy évtizeddel előbb lángsírba menni készek, ötszázán éneklük hangosan a vértanú királyné dalát. Emléke sír a lanton még s kit a mienkké tett, áldás a király fejére minden dal. Nincs, ki dicscsel nem ejtené nevét; nincs, ki ne mondaná, hogy «éljen a király!»

* Népeihez 1898 szeptember 16. intézett kiáltványában.

II. RÉSZ

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
KRÓNIKÁJA

A CSÁSZÁRNÉ.

(1853—1863.)

I. Ferencz József ausztriai császár éppen huszonhárom esztendő volt, mikor (1853 augusztus 18.) eljegyezte magának Miksa bajor herczeg gyönyörű leányát, *Erzsébetet*. A szép menyasszonyt talán nem is a hatalmas birodalom császára hódította meg, hanem az a délczeg ifjú, a ki Győr utczáin a fölkelő magyarok tüzelésével nem törődve vonúlt végig és a ki győzelmes hadjáratban verte le a magyar és olasz forradalmat. A tizenhat esztendő leányt nagyon kevésbé érdekelhette, hogy Magyarország, a bécsi államférfiak felfogása szerint, abban az időben eljátszotta jogait. Bekebelezték az egységes Ausztriába, az egységes Ausztriától pedig elvették még a márcziusi alkotmányt is, melynek alapján Magyarország részeire vált ugyan, de legalább biztosították, hogy csak a «birodalom» alkotmányával ellenkező «szabályai» vesztik erejüket. Ha Németország is beolvad, Ausztriának hetven millió lakosa és a korlátlanul uralkodó császárnak, Erzsébet vőlegényének, ugyanannyi alattvalója lesz.

De ime, alig történt meg az eljegyzés, kitör a török-orosz háború, mely csakhamar világháborúra vezet s most még nem lehet megmondani, a magyarok és lengyelek oroszgyűlölete nem vezeti-e Ausztriát is az oroszellenes táborba. Annyi bizonyos, hogy a semlegesség maga is egy a hetvenmillió Ausztria ábrándképéről való lemondással, és — talán a nélkül, hogy most még bevallani mernék — némi engedményt jelent a bekebelezett országok történelmi alakulása részére. Ilyesminek a jele, hogy majdnem akkor, mikor Orsovánál ráakadtak a négy esztendővel azelőtt elásott szent koronára, a bájos menyasszonyt mint leendő magyar királynét is tekintik, s megbízzák a Bajorországban élő *Majláth* János grótot, hogy megösmertesse őt Magyarország történetével. Majláth éppen akkor írta meg iskolák számára Ausztria történetét;* de nem éppen ennek keretében foglalkozott hazája multjával. «Senki sem lobbanthatja szememre —

* Gedrängte Geschichte des österreichischen Kaiserstaates. Bécs, 1853.

szólt — hogy elhallgattam a helytelent, hogy túl a rendén dicsértem a jót, elburkoltam vagy kerülgettem az igazságot.» «Nagy dolog az igazság — mondta volt Hutten Ulrikkel — erősebb mindennél.» Különben nem magyarázgatta volna a leendő császárnénak, hogy a legczélszerűbb kormányforma a — köztársaság.*

Hanfstaengl rajza után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ 1853. ÉVI ARCZKÉPE.

Majláth valami 60 kötet könyvet írt odáig s könyveinek nagyobb része Magyarország történetével aulikus szellemben foglalkozott. Most az ő szívének is hevesebben kellett dobognia, ha arra gondolt, hogy történet-tanítása a szép menyasszonyt a magyarok iránt való rokonszenvre lelkesítheti s hogy a császárné majdan részese lehet az 1848 előtti álla-

* Falk, Visszaemlékezések 20.

potok helyreállításának, a mint a közvélemény az 1848. évi vívmányok megdöntésében szintén egy nőnek, az anyacsászárnőnek tulajdonította a legfőbb szerepet. Majláth mindenesetre erősítette Erzsébet herczegnőben

A bécsi cs. kir. hitbizományi könyvtárban levő eredeti után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ 1853. ÉVI ARCZKÉPE.

azt a tudatot, a melyet már atyja, a történelem kiváló ismerője s a magyarok barátja keltett föl benne, hogy védőszentje, magyarországi szent Erzsébet, húga volt IV. Béla magyar királynak, kinek leánya Erzsébet Wittels-

bach Henrik bajor herceghez ment férjhez, úgy, hogy ő az árpádházi király tizenötödízig való unokája.

Az ifjú párt Bécsben az Augustinusok templomában *Rauscher* bécsi hercegérsek 1854. ápril 24-én eskette össze.* A hetven egyházfejedelem közt Magyarországból is ott volt négy érsek és nyolcz püspök, a magyar aristokratia is szép számban jelent meg; de Magyarország maga sehol sem

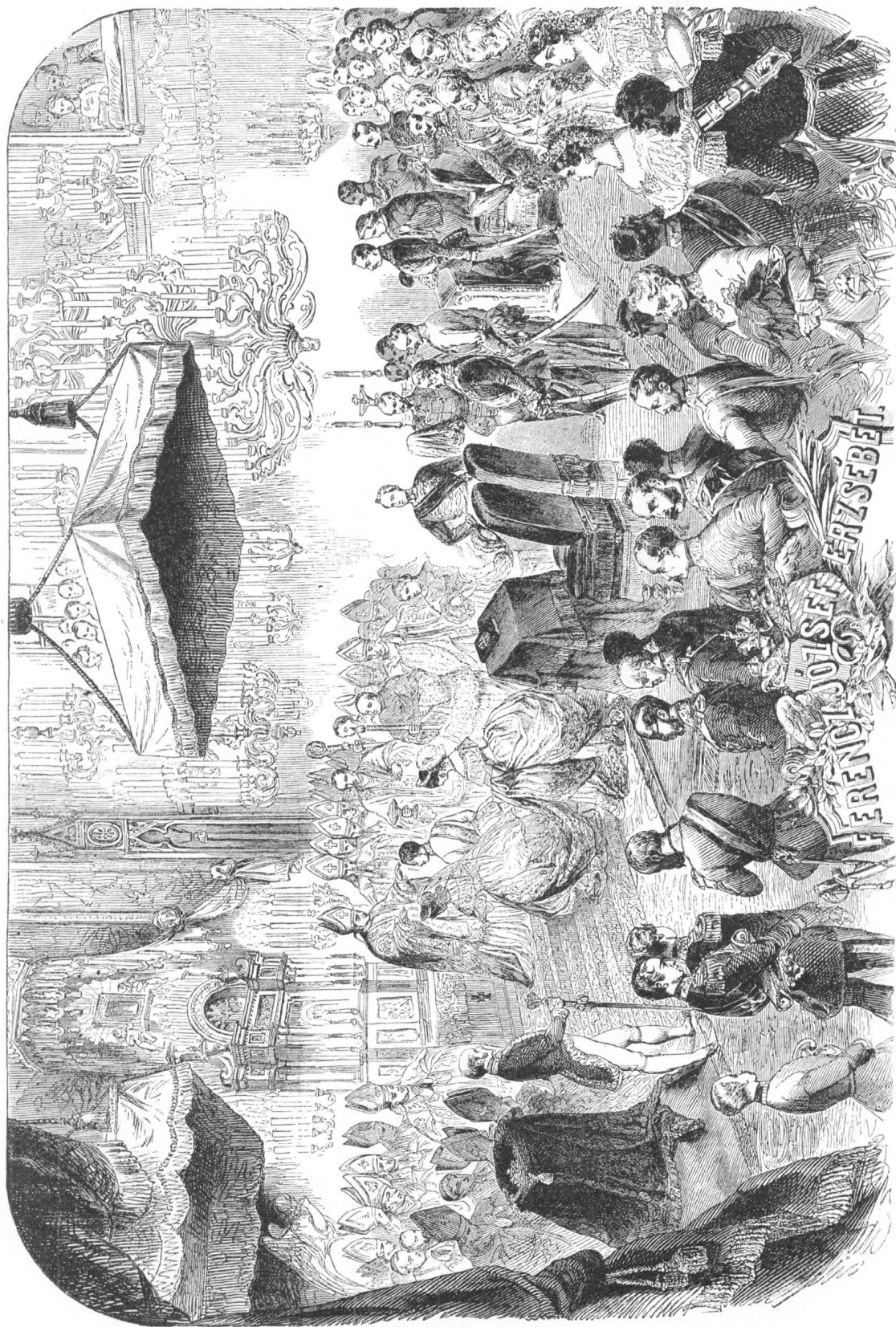

Dürck festménye után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ 1854. ÉVI ARCZKÉPE.

volt. A hogy *Rauscher* mondta ott az oltárnál, a Bodentótól Erdély széleig, az olasz Pótól a Visztula habjaiig 38 millió ember tekintett a császárra, *Ausztria* megszabadítójára és hősére, a törvényhozó bölcseségével megújítójára. Az esketést követő fogadtatáson a császár Radetzkyt, Windisch-

* A menyegző leírása a hivatalos Budapesti Hirlapban (1854., 403—6. sz.) s több egykorú lapban. Az ezüstlakodalmom alkalmából a Vasárnapi Ujságban (1879., 16—17. sz.), *Hölke* Lajostól a Fővárosi Lapokban (1879., 94. sz.) stb. *Emmernél*, Kaiser Franz Joseph I. (Bécs 1898., I. 239—242.) *D'Albonnál*, *Unsere Kaiserin* (Bécs, 1890. 31—46. 1.) stb. A császárné első magyar életrajza Vasárnapi Ujság, 1854. 6. sz.

(Egykorú rajz.)

AZ URALKODÓ PÁR MENYEGZŐJE 1854-BEN.

Grätzet és az éppen gróffá tett Jellacsicsot mint birodalma legnagyobb embereit mutatta be szép menyasszonyának. Másnap már a magyar hivatalos lap is közölte, hogy a császár a menyegző örömeire még ápril 16-án részben vagy egészben megkegyelmez 586 politikai bűnösnek s hogy a fölségsértés miatt függőben maradt pöröket is megszüntetni rendelte. Lehet, hogy erre még Münchenben kérte menyasszonya, de min-

Dürck festménye után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ 1855. ÉVI ARCZKÉPE.

denesetre azért történt ez a kegyelemosztás, hogy a «birodalom» legelégedetlenebb koronatartománya is részt vegyen a császári pár családi ünnepén, mely — mint a magyar hivatalos lap díszkeretben hirdette — «szent záloga a felséges császári ház és közbirodalom boldogságának». Ápril 25-én a császárné már kinevezte *palotahölgyeit*, köztük Jellacsics grófnét, főudvarmesternőjévé pedig a magyar *Esterházy* grófnőt választotta.

Másnap (ápril 26-án) minden hódoló küldöttség közül Magyarország fogadta először és — a magyar hivatalos lap értesítése szerint —

minden szívet örökre lebilincsel a bájdos ifjú császárné igéző szeretetreméltósága és fensége. *Albrecht* főherczeg kormányzó vezette a 179 tagú küldöttséget, melyben a primással részt vett az egész róm. kath. klérus, 3 superintendens, 5 helytartósági elnök és alelnök, a pesti egyetem rectora, a legtöbb titkos tanácsos és kamarás, 4—4 Batthyány és Pálffy, 11 Zichy, 12 Esterházy, több polgármester stb. A huszárezredesi ruhába öltözött császár kedvesen fogadta a hűség- és ragaszkodás érzelmeinek nyilvánítását, csorbítatlan bizalmát helyezte abba s kijelentette, hogy öröme fog szolgálni, ha feleségével utóbb meglátogathatja Magyarországot. Német beszédét többször megéljenezték, a küldöttség tagjaival magyarul való beszélgetését jó néven vették.* 28-án Erdély és a szerb vajdaság hódoló küldöttsége is tisztelgett s a városok — melyeket már ápril 8-án maga a császár kért, hogy tekintettel a nagy drágaságra, költséges ünnepeket ne rendezzenek — szintén megülték a lakodalom napját s hódoló feliratokat intéztek az ifjú párhoz.

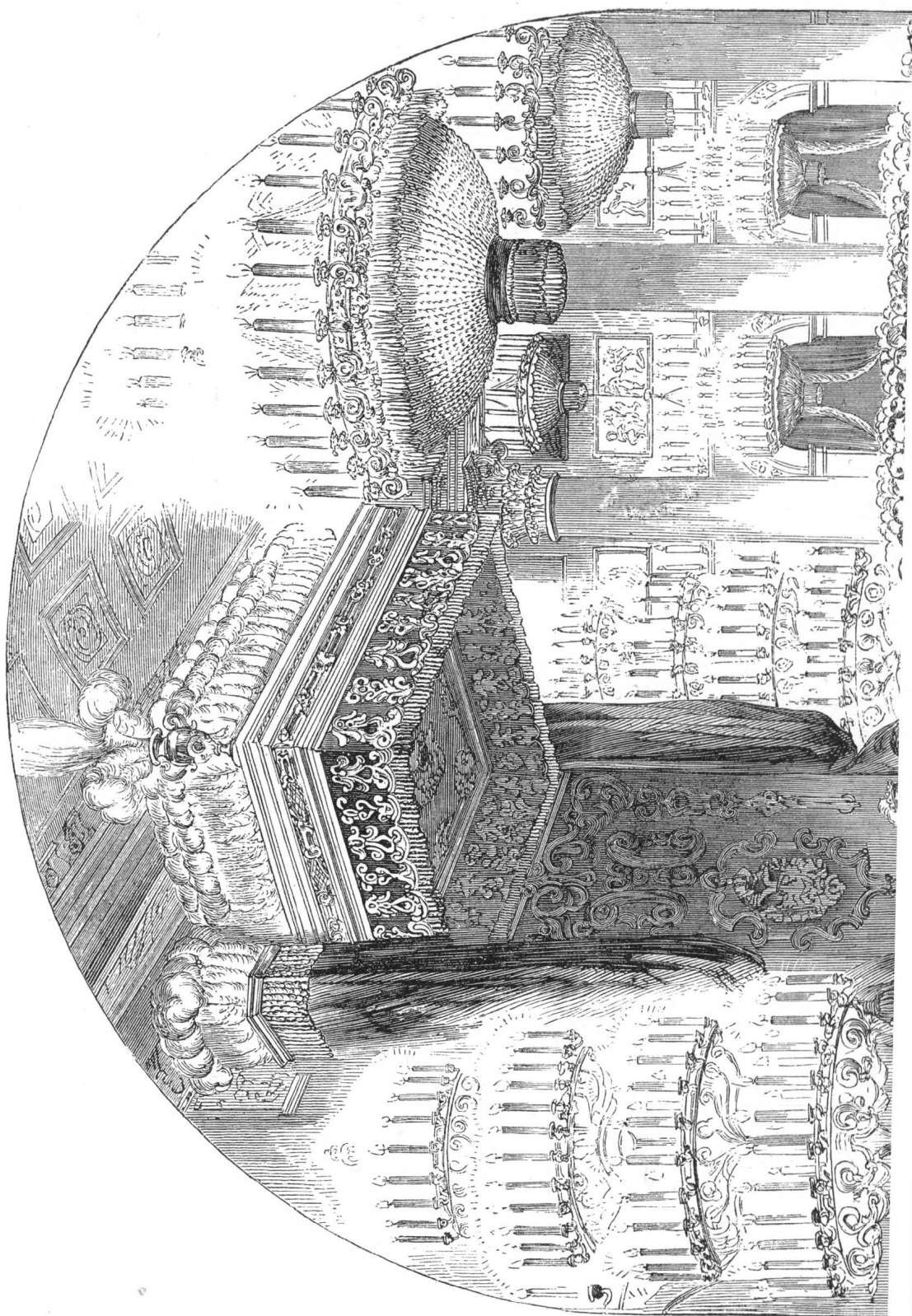
A politikai rabok egy részének megkegyelmezése jó hatást tett ugyan, de a nemzet az ifjú párral szemben még mindig csak az egyszerű udvariasság határai közt maradt. Meglehetősen hidegen hagyták azok az ünnepeltetések, melyekben a császárt és feleségét még 1854 júniusában a morvák és csehek részesítették; s nem annyira a fiú kegyelet, mint inkább egy politikai irány előtt való hódolat jelét látták abban, hogy az ifjú házasoknak 1855 márczius 5-én született első gyermekét *Zsófiának* nevezték. De már nem egy magyart emlékeztette a haza első királynéjára, ki szintén bajor hercegnő volt, hogy az 1856 július 12-én született második gyermeknek *Gizella* lett a neve. Hiszen a császár a családi esemény öröme már július 15-én általános kegyelmet adott az utolsó szabadságharcz miatt elítélt politikai foglyoknak s vagyonukat is visszaadatta. Valóban rendkívüli lelkesedéssel fogadták volna a bájos ifjú anyát, ha — mint egyideig várták — császári férjével együtt ő is megjelenik az *esztergomi bazilika* fölszentelésén (augusztus 31.). De ha csak kevéssel azelőtt kelvén fel, kímélnie kellett is magát, figyelmet keltett, hogy azon az ünnepen a császár szent Istvánra, a haza dicsőségét és boldogságát megalapító királyra hivatkozott, kihez hasonlóan ő is hű alattvalóinak boldogságára törekszik. «Lesz még ebből szeretett király», jegyezte meg Török János.

Dr. *Bach* Miklós éppen akkor adván ki magyar fordításban a császárné

* Budapesti Hírlap, 1854., 406. és 415. sz. A küldöttség Ferencz Károly és neje (Zsófia főhercegnő mint örömszlők előtt is kifejezte szerencse-kívánatait.

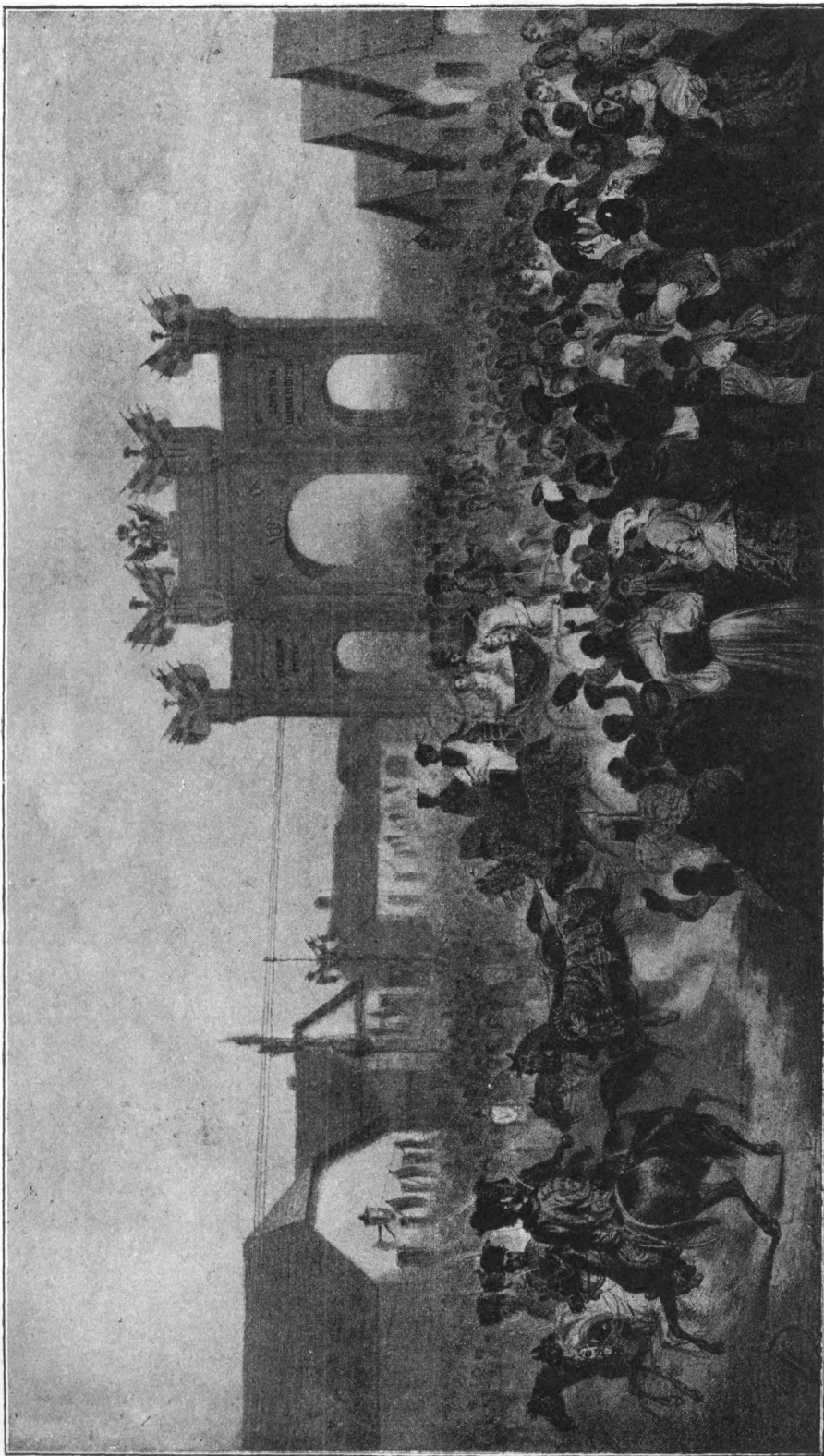

(Egykorú rajz.)

HÓDOLATOK FOGADÁSA A CS. K. VÁRLAK TERMÉBEN.

A KIRÁLYI PÁR BEVONULÁSA DEBRECZENBE 1857-BEN.

atyjának 18 év előtt tett keleti utazása leírását,¹ az előszóban elég érthetően figyelmeztetett arra, hogy Erzsébetből szintén szeretett királyné lesz. Atyja «a herczeg házának családiassága — úgymond — mindenkit kegyelettel töltene el, ki hajlékának házi erényeit ismeri. E családban otthonos a természetiesség és a méltóság, a jóság és gondosság, a vendégszeretet és a csendes szorgalom. Az élet ily iskolájában, a házi erények ily példái mellett növekedett fel Ausztria ifjú császárnéja; e házból hozá legszebb hozományul mindazon erényt, m^l koronájának legszebb ragyogása.»

A császári pár 1856 november 17-én alig kezdte meg olaszországi körútját, a hivatalos «Budapesti Hirlap» már is azzal vigasztalta a magyarokat, hogy a jövő májusban Magyarországra kerül a sor: s alig ért haza Bécsbe 1857 márczius 12-én, előre figyelmeztette a magyar községeket, hogy a császárnénak ne nyujtsanak drága ajándékokat, hanem csak néprajzi érdekességeket, a *nép szeretetét* bizonyító emlékeket s ha meg akarnak felelni a fejedelemasszony áldásos czélzatainak, pénzöket inkább állandó jótékony intézetekre adják.²

1857 május 4-én a császári pár valóban bevonult Pestre. Erzsébet igazi királynői jelenség volt magyar díszruhájában, de Magyarország fővárosába oly diadalkapun át kellett lépnie, melyre Ausztria híres öt betűje volt felírva, itt is hirdetvén, hogy Ausztria erit in orbe ultima! Az igaz, hogy a diadalív tetején ott állt Pannonia szobra s hogy Pannonia arcza nagyon emlékeztetett a császárnéra. Láthatott fényesnél fényesebben öltözött magyar urakat, olyat is, a ki 400,000 forintot költött díszmagyarjára; de Erzsébetnek sejtene kellett, hogy ezek az urak, kik őket Albrecht főherczeg vezetése alatt fogadják, nem képviselhetik még azt a Magyarországot sem, melynek történetét és közjogát nagyjából az ó-konzervatív Majláth ismertette meg vele; mert nincs Magyarország. A Szent-István-Társulat Árpádházi szent Erzsébet magyar legendájának díszkiadását ajánlta föl neki emlékül és bizonyosan intelmül,³ hanem a rabságból most kiszabadult Sárosy Gyula nem vehető rá, hogy a császárné tiszteletére albumot szerkesszen.⁴ Eötvös József keble büszkeségtől dagad,

¹ Miksa bajor kir. herczeg utazása Keleten 1838-ban. Pest, 1856. VI—VII. lap.

² A városok számos hódoló feliratot intéztek a császárnéhez; Veszprém városa *német* feliratát a nemzeti múzeum Erzsébet-gyűjteménye őrzi azzal az aranyos pártával együtt, melyet a császárné a jászkun kerülettől ekkor kapott ajándékba.

³ Legendam S. Elisabethæ Andreæ II. hungarorum regis filia palæo-hungaricam aug. ac. glor. imp. hungarorum reginæ Elisabethæ, dum patriam S. Elisabethæ Hungariam primum inviseret, homagiâ cum submissione vocet Societas Hung. S. Stephani mense Maio 1857. Pest, 1857. (Ivrét.)

⁴ «Az én albumom» czímmel Sárosy még abban az esztendőben adott ki egy albumot a maga javára, az írók lelkes közreműködése mellett. Különben sajátságos gondolat volt a szerkesztésre éppen őt felszólítani, kinek három évvel azelőtt a lakodalomra írt inæstheticus módon császársértő verse kéziratban közkézen forgott.

hogy nem akad magyar író a ki eladja a tollát és hogy száz aranyért sem írt dicsőítő hymnust Arany János. A bizalmatlanság még akkor sem oszlik el, mikor az utolsó 121 politikai fogoly is visszanyeri szabadságát s megjelenik a császári kézirat, mely most már csakugyan teljes kegyelmet, teljes feledést hirdet.

A császár meghagyja, hogy emléket állítsanak Józsefnek, a nagy nádornak és hogy a budai várpalotát helyreállítsák; megerősíti az országos gazdasági egyesület alapszabályait, megengedi, hogy a tudományos akadémia új életre keljen, 50,000 forintot ad a magyar nemzeti múzeumnak, 300,000-et egy országos örültek háza felállítására stb. Oly hosszú szünet után újra udvari estélyt adnak a budai várban s bemutatják a császárnénak a csárdást, melyet még sohasem látott s mely most igen tetszik neki.

Mindez nagyon kevésbé látszott érdekelni a magyar közönséget; és csak a lapok, nem a szívek voltak tele a körút egyes jeleneteivel. A császári pár alföldi körútját, a debreczeni ünnepeket első kis leányuk nagy betegségének híre szakasztotta meg, s alig érkeztek vissza Budára, május 29-én a gyermek karjaik közt hunyt el. Az a nagy veszteség, mely az ifjú párt érte, valamit mindenesetre elvett a politikai ellentétek élességéből. A császár egymagában ugyan, de nemsokára (augusztus 8.—szeptember 8.) mégis folytatta magyarországi útját, melynek célja éppen ez éles ellentétek elsimítása volt. Erre törekedett egy kérvénynek 127 aláírója is; köztük a *primás, Apponyi, Eötvös, Széchen* stb.; csakhogy ezt a kérvényt az uralkodó irány mind a mellett sem engedte elfogadni, hogy maga a császárné is szót emelt és pedig — mint mondják — *könyezve* emelt szót mellette; sőt egyes jóakarók azzal fenyegették az aláírókat, hogy «fejökkel játszanak».*

Mind a mellett már *Széchenyi* sem kételkedett a fejedelem jóindulatában, a mint ezt nyíltan kimondotta egy, a Bach-rendszerét most dicsőítő röpiratra másfél esztendő múlva 1859-ben kiadott válaszában, a hirneves *Blickben*.** Vele együtt sokan hitték, hogy a császárné, ha nem politizál is, érdeklődik a magyar nemzet iránt, melynek sorsa meghatotta, lovagias magaviselete megnyerte. Ha körútja emlékére ő a jászkunoknak pompás zászlót küldött, a pestiek viszont róla nevezték el *Erzsébet-térnek* az új vásártér parkját. Sok ezer színes lámpával legszebben ezt világították ki 1858 augusztus 22-én, mikor már reggel öt órakor 101 ágyúlövés tudatta

* Beksics id. h. a Szilágyi-féle történelemben X. 480. és Zichy Széchenyije, II. 269. és 280.

** L. 1858. nov. 6. kelt levelét is. Polit. Ujd. 1882. 444.

Krichuber rajának Jókai Mór birtokában lévő másolata után.
ERZSÉBET KIRÁLYNÉ GIZELLA FŐHERCEGNŐVEL ÉS RUDOLF TRÓNÖRÖKÖSSSEL.

a Gellérthegyről, hogy előtte való éjszaka megszületett *Rudolf* trónörökös. A lelkesedés fokmérője semmiesetre sem az volt, hogy a nemzeti színházban a néphymnust énekelték; de a császárné iránt való tisztelet jeléül lehetett tekinteni, hogy egyes városok, sőt falvak is jótékonyság gyakorlásával igyekeztek kitüntetni örömlükét.* Szeptember 3-án kiadott nyilatkozatában a császár is a jótékonyságot mondotta «a szerencsés esemény iránt való örömteljes részvét legóhajtandóbb kifejezésének». Ő maga

Kayser rajza.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ 1862. ÉVI ARCZKÉPE.

augusztus 29-én már csak a márczius 14-iki illavai lázadás részeseinek kegyelmezhetett meg; erről a lázadásról a császárné csak sokkal utóbb, mint királyné értesülhetett, mikor elolvasta Jókainak «A kik kétszer halnak meg» című regényét.

A rabok lázadását politikai tekintetben komolyan senki sem vette, de annál inkább kellett számolni az emigrációval, mely az olaszországi

* 1858 októberig mintegy 600,000 frt gyűlt össze jótékony czélokra. A váczi rabok egy napi keresményöket adták oda a szegényeknek.

bonyodalmakat használta az osztrák önkényuralom ellen való támadásra. Éppen a magentai csata napján (1859 június 4.) a császárné is ott imádkozott a máriahilfi templomban, hová *Rauscher* érsek körmenetben vezette a háború sikeréért könyörgőket. A császár június 18-án személyesen vette át a sereg vezérletét, de Olaszországból nem virágcsokrokat küldött haza feleségének, mint Napoleon Eugeniának, hanem veszített csatákról szóló híreket. A solferinói csata a villafrancai békére vezetett s a császár augusztus 15-én már otthon volt Laxenburgban, hol felesége kórházat rendezett be a sebesültek számára.

Az emigratio csalódott, de megmutatta erejét. A vallásügyi pátens, a debreczeni nyilatkozat, a Kazinczy-ünnepek, a primás aranymiséjén Albrecht főherceg kormányzó magyar áldomása, az erdélyi múzeum alakulása stb. mind az idők jele volt, mely az 1860. évi október 20-iki diplomára s negyednap (október 23.) Pesten komolyabb zavargásokra vezetett.

Végzetesnek mondhatjuk, hogy a császárnénak éppen akkor kellett odahagynia az udvart, mikor hazánk ügyei legjobban megkívánták volna jelenlétét. Makacs köhögése miatt 1860-ban éppen nevenapján (november 19.) utazott el Ostendeba, hogy onnan angol hadihajón menjen *Madeirába*, melynek napsugaras éghajlata alól csak 1861 május 21-én tért vissza Bécsbe. Akkor már javában folyt az alkotmányos küzdelem a februári pátens elvei ellenében, ápril 2-ika óta együtt ült Pesten az országgyűlés is, és Bécsset a felirati vita izgalma, majd Deáknak június 5-én elfogadott felirata foglalkoztatta. A beteges császárné azonban június 22-én már ismét délre, ezúttal *Korfu* szigetére utazott s nem is tért vissza előbb 1862 augusztus 14-énél Bécsbe, hol a polgárság (augusztus 25.) fáklyásmenettel tisztelte meg.

Több mint egy esztendeig volt távol s azalatt a nemzet, a hogy a szétosztott országgyűlés utolsó feliratában (augusztus 8.) Deák Ferencz megígérte, tűrt ismét csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megmentsék az ország jogait. Erre azonban önkényuralom idején forradalom nélkül csak úgy számolhatott, ha mint a régi egyházi énekek kérték, az Isten jóra vezérli az ő királyukat. Érthető tehát az a megdöbbenés, mikor egyszerre híre futott, hogy uralkodójuk jó szelleme, Erzsébet császárné délvidéki útján meghalt. A rebellisnek tartott Pest utczáin a férfiak mély megindulással, a nők valósággal sírva beszéltek erről az országos csapásról s igazi hazafias örömmel fogadták nemsokára a hír megczáfolását. A hazatérő Erzsébettel az ő reményök is beköltözött a bécsi várpalotába.

II.

A CSÁSZÁRNÉ S A MAGYAROK.

(1863—1866.)

Erzsébet császárné 1863 február 9-étől fogva¹ magyarul tanult² Homoky Imre theresianumi tanártól.³ Eleintén kis fia, Rudolf magyar dajkájával, egy esztergomi menyecskével gyakorlatta a nyelvet. A mint 1863 ápril 15-én férjével együtt kiköltözött Schönbrunnba, *Mendelényi* Emmát, egy pesti váltófeltörvényszéki tanácsos leányát vette maga mellé társalkodónőül⁴ s most már az irodalmi nyelvvel is foglalkozhatott, annyival inkább, mert leánya, Gizella magyar tanítója, *Bálinth* Gyula tábori pap, a magyar és a világirodalom egyik jeles ösmerője, a szükséges útbaigazitásokat is megadta. A derék székelynek már 1863 márczius 1-én lehetővé tette — az igaz, hogy a kis Gizella nevében — Torquato Tasso *Gerusalemme liberata*ja magyar fordításának kiadását s az előszóban Bálinth halát is adott a jó sorsnak, mely végre abba a körbe hozta, «hová a magyar irodalom legalább gyöngé sugarakban már átszállamlék.»⁵ Az év nyarán a magyar lapok örvendezve írták, hogy a császárné magyarul tanul, a mi bizonyosan nagyobb örömet keltett, mint mikor ezzel egy időben *Schmerling* birodalmi miniszterről terjedt el ez a hír. Már akkor rebesgették, hogy a császár Pestre jön s hogy feleségét is magával hozza. Ennek előjeléül vették, hogy a császárné szeptemberben 10,000 forintot adott a magyar inségeseknek.

¹ Pesti Napló, 1898. 307. sz., 17. l.

² Beksics szerint (Szilágyi, M. Nemz. Tört. X. 480.) «már az ötvenes évek közepén — tudta az ország, hogy felséges asszonya magyarul tanul, sőt már meg is tanult s hogy irodalmunkat olvassa és kedveli.» Ez azonban anachronismus.

³ Ezért s mivel 1865-től Rudolf főherceget, Gizella főhercegnőt s az uralkodó család több tagját is magyarul tanította, Homoky 1868 június 17-én már mint lekéri apát és a vaskoronarend III. oszt. vitéze visontai előnévvel magyar nemességet kapott. A nemesi oklevélben (melyet a m. nemz. muzeum őriz) a király méltán emelte ki «a haza közjává irányzott üdvös törekvéseit». A címér a királyné (kék és fehér) színeiből áll. Mind a négy mezejében zöld halmon arany koronákat tartalmaz, melyekből kettőn (a királyné s két gyermekét jelképező) piros rózsa s két bimbó nő ki.

⁴ Politikai Ujdonságok, 1863., 211. l.

⁵ A Megszabadított Jeruzsálem előszava, XIII. l.

Azonban még másfél esztendő telt el abban a hiábavaló kísérletezésben, hogy *Schmerling* bevigye a magyarokat a birodalmi gyűlésbe. Igazi közeledésről csak akkor lehetett beszélni, a mikor Deák 1865-ben a híres húsvéti cikkben egyenesen a császár jó szívéhez fordult. Ehhez a szívhez pedig senki sem állt közelebb a császárnénál, mint arra Deák kétségkívül gondolt is. A császárné társalkodója most már *Ferenczy* Ida volt. «Mily áldásos volt e nő működése hazánkra nézve — írja róla Falk Miksa* — azt talán csak egy későbbi kor fogja földeríteni és talán az is csak kis részben, mert a főszereplőnek szerénysége már előre is oly módon tömte be a forrásokat, hogy azokból még egy jövődöbeli történetíró sem fog meríthetni.» A húsvéti cikk után, a császár ápril 30-án megjelent a pozsonyi lóversenyen, június 6-án pedig Pesten és ott 9-én a mielőbb való vizontlátás reményével bucsúzott el. A pestiek erősen várták a császárnét is és a nemzeti színház igazgatósága, valószínűleg *Ferenczy* Ida útján, már figyelmeztetést is kapott, hogy mentül több hazai drámát adasson elő, mert a császárné megtanulván magyarul, ezeket látni akarja.

Ily kedvező és lelkesítő előzmények után a főváros augusztus 17—18-án a szokottnál fényesebben ülte meg a császár nevenapját. Mindenestre vonatkozást kerestek abban, hogy a császár szeptember elsején éppen a *császárné nevenapjára*, november 19-ére hitta össze az *erdélyi országgyűlést*, a mit szeptember 18-án nyomban követett a *magyar országgyűlésnek* december 10-ére való összehívása. Éppen ilyen vonatkozást találtak abban is, hogy a császárné egyszerre tizenegy magyar palotahölgyet nevezett ki, mert ebben a magyar udvari élet kezdetét sejtették. A főváros tehát valósággal tüntetett Erzsébet napján s minden templomban fényes istentiszteletet tartottak, *Trautwein* János pedig még a bécs-wiedeni kápolnában is lelkes magyar beszédben ünnepelte a császárnét.

December 12-én érkezett Pestre az uralkodó s az országgyűlés megnyitása után, 17-én a főrendiház küldöttségét fogadta. *Scitovszky* hercegprimás reményét fejezte ki, hogy az ország a király oldala mellett az ország kebelében üdvözölheti «honunk mélyen tisztelt és forrón szeretett anyját, felséges királynénkat is». Még határozottabban kifejezte ezt a «szivélyes» óhajtást *Bernáth* Zsigmond, a képviselőház korelnöke és szónoka. «Túláradó örömmel vettek tudomást — szólt — ez ország minden népei azon imaszerű óhajtásuk valósultságáról, miszerint felségedet

* Erzsébet királynéről, 27. l. (Magyar Könyvtár, 64. sz.) *Ferenczy* Ida földjét Kecskemét városa a szokottnál jóval nagyobb áron bérelte ki, hogy ezzel is megkönnyítse jeles születésének a királyné közelében való tartózkodását.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

Winterhalter Ferencznek a király Ö Felsége dolgozó-szobájában levő 1864. évi festménye.

a mindenható a családi élet legkivánatosabb boldogító kötelékével áldotta meg.» Ujabb királyi kegyelme jeléül vennék tehát, ha nem engedné őket tovább epedni azon óhajtástól, hogy a felséges asszonynak is bemutatassák hódolatukat és «meghajolhassanak *a magasztos női erények ama tündöklő példánya* előtt, ki urunk és királyunk *családi életét* földi menyországként boldogítja». Az uralkodó mindakét küldöttséget biztosította,

FERENCZY IDA.

hogy hódolatukat a császárnéval is közli s kívánságukhoz képest vele együtt jön ismét körükbe, hogy mindketten szemtanúi lehessenek az ország boldogítására irányzott törekvései valósulásának.

Mily jó hatást tett ez az ígélet, mutatja, hogy a két ház nem írásban, hanem küldöttség útján kívánta üdvözölni születésnapján a «császárné»-t. *Deák* Ferencz indítványára deczember 21-én a képviselőház elhatározta, hogy mind a két ház együttesen tiszteleg s hogy a két ház nevében a hercegprimás fog beszélni.

Bécsben 1866 január 8-án Erzsébet «császárné» fehér magyar ruhában, smaragdokkal és rubintokkal ékesítve, tehát magyar nemzeti színben gr. Königsegg főudvarmester és neje, a magyar udvari kancellár és gróf Esterházy Mór miniszter, több kamarás és nyolcz udvarhölgy kíséretében fogadta a küldöttséget. A hercegprimás az országgyűlés nevében üdvözlővén őt születésnapja alkalmából, megmondta, *miért tiszteli őt annyira az ország*. Tiszteli mint a király feleségét és a trónörökös anyját; tiszteli azon fáradhatatlan buzgalma miatt, melylyel *az ország nyelvét* megtanulta s ezzel még szorosabban fűzte egymáshoz a trónt és a nemzetet. Azért kéri most, hogy határtalan és hódoló tiszteletök elfogadása végett férjével személyesen is megjelenjék az ország fővárosában.

«Mióta engem a gondviselés — felelt az uralkodóné — szeretett férjem, a felség által *épp oly gyöngéd, mint feloldhatatlan köteléssel csatolt Magyarországhoz*, ennek jólléte folyvást legélénkebb részvétem tárgya vala. Csak növelték azt a hű ragaszkodás és szívélyes hódolat jelei, melyek legközelebb az ország színe előtt felséges férjem iránt, ma pedig eminentiád áldást árasztó szavai által irányomban oly lelkes kifejezést találtak. Fogadják ezért őszinte és mélyen érzett köszönetemet és adják át azoknak, kik önöket ideküldték, addig is szívélyes üdvözlömetem, míg az ország óhajtásának megfelelőleg, férjem oldalán, önök közt megjelenhetek.»

A küldöttség kitörő lelkesedéssel fogadta ezt a beszédet, melyet a «császárné» *tiszta magyarsággal és emlékezetből* mondott el. Ismétlődtek ezek az éljenek, midőn a képviselőházban január 11-én gróf Andrássy Gyula jelentést tett a fogadtatásról; Szentiványi Károly elnök a ház örömét tolmácsolta, hogy nemsokára a haza fővárosában tisztelhetik a «császárné»-t.

Ez már január 29-én megtörtént,* midőn az uralkodó, mint *Rottenbiller* pesti polgármesternek válaszolva mondta, «az ország közóhajtását teljesítendő, a császárnéval együtt jött, hogy ő is tanúja s közvetlen részese lehessen azon őszinte ragaszkodásnak, melyet Pest városa lelkes lakói részéről minden alkalommal tapasztalt.» A rendkívül fényes ünnepélyeknek legmeghatóbb mozzanata volt, midőn a két ház küldöttsége február elsején a császárnál való tisztelgés után a császárné elé vonúlt.

A hercegprimás biztosította a császárnét, mily határtalan az öröm, mily kifejezhetetlen a hála az egész magyar hazában, melynek e boldogító

* Heinrich Edének a bevonulást megörökítő két aquarellje a királyné hagyatékából a nemzeti muzeum tulajdona.

Székely Bertalan egykori vázlata.

A KIRÁLYI PÁR A PESTI POLGÁRSÁG BÁLJÁN, A VIGADÓBAN, 1866 FEBRUÁR 6-ÁN.

látogatással egyik legforróbb, sőt végtelenül epedő óhaja teljesült. Mert régen és folytonosan kívánta és várta a hű magyar nemzet, hogy iránta való kegyeletét, hódoló tiszteletét, őszinte ragaszkodását és szeretetét az ország keblében színről-színre kitüntesse. Kegyes anyai leereszkedéseért, szereteteért fogadja most az egész nemzet legforróbb köszönetét. Itt létele idejét legszebb, legboldogítóbb napjaik közé számítják.

«Szívem benső vágya teljesült — felelt a császárné — midőn felséges férjemmel Magyarország fővárosában megjelenhettem; mert *őszinte vonzalommal s meleg rokonszenvvel viseltetem a nemes magyar nemzet iránt* s körében örömet időzöm. Azért az országos főrendek és képviselők ezen szívélyes üdvözlete is igen kedves előttem s azt azon hő óhajtással viszonzom, hogy a mindenható *nagy, az ország határain is túl terjedő horderejű működéseket* legdúsabb áldásaival kísérje.»

Szavainak hatása alatt nem egy törvényhozó szemébe szökött könny, mindegyikében kigyúlt a lelkesedés lángja. Kalpagjaikat lengetve éljeneztek, sőt néhányan térdeiket is meghajtották.

Valóban nem volt egyszerű szóvirág, ha a törvényhozók távoztával Pest város küldöttségének szónoka, *Rottenbiller* polgármester, a *haza védőasszonyának* nevezte Erzsébetet.

Az egyesületekben, színházakban, gyűjteményekben az Erzsébet-szegényház zárókövének letételekor (február 26.) mindenkit elragadott a császárné szépsége, kedvessége, magyar beszéde; de valóságos politikai jelentőséget tulajdonítottak az első *udvari bálnak*, melyen február 5-én a császárné fehér magyar selyemöltözetben, a férfiak diszmagyarban jelentek meg s melyre a meghívókat és a tánczrendet is magyar nyelven adták ki. Egyszerre udvarképes lett a magyar szó s az udvari méltóságok is törték, a hogy tudták. A polgárság másnapi bálján a hölgyek nem hiában szórtak virágokat az uralkodó pár lábai elé. Az *Almásy összeküvés* részeseinek megkegyelmezését, a négy esztendővel azelőtt elhunyt gróf *Teleki* László javainak az örökösök részére való visszaadatását, a közvélemény szintén a császárné gyöngéd közbelépésének tulajdonította, ellenben a diplomatia rovására írta, hogy az országgyűlés felíratára márczius 3-án adott válasz nem kelthetett megnyugvást. Ezt az aggodalmat is enyhítette a császárnak másnap kiadott búcsú-nyilatkozata, mely szerint itteni időzését nemcsak fejedelmi tisztét teljesítve, hanem szíve hajlamát is követve hosszabbította meg. «Őszinte elismerés és örömteljes visszaemlékezés — úgymond — azon érzelmek, melyeket én és felséges hitvesem, mind jelenleg a távozás pillanatában táplálunk, mind később megörzendünk s melyek sziveinkben mindenkor azon óhajtással találkozan-

danak, hogy az ország fővárosában mielőbb ismét időzhessünk.» S a nép észrevette, hogy márczius 5-én a fővárostól való búcsúzás pillanatában, midőn az uralkodó hangosan köszönte meg a sziveslátást s reményét fejezte ki, hogy a «királyné»-val mielőbb ismét visszajöhet, a «királyné» szemében könnyek ragyogtak. Magyar jellegűek voltak még azok az ajándékok is, a miket Brunner kereskedéséből vitt haza gyermekeinek: a trónörökös a pesti bandériumot ábrázoló ötven lovast kapott, Gizella főhercegnő magyar paraszt leány és legény módjára öltöztetett bábukat.

Alig távozott a császárné, már is híre járt, hogy a fürdőidényt Magyarországon, *Balaton-Füreden* fogja tölteni, hogy ott 36 szobát rendeznek be számára, s hogy a bútorokat a budai várpalotából szállítják oda. Ápril 19-én a löportorony ügyében Bécsben járt küldöttségnek a császár maga is megígérte, hogy személyesen kíséri a császárnét Budára s onnan Füredre. Azonban nem Budáról szállították el a bútorokat, hanem ellenkezőleg Bécsből vittek a budai palota jobb szárnyába még kilencz szobára való új bútort és sietteték a kárpitosokat, hogy készen legyenek június 9-ére, a mit a közvélemény a porosz háború kitöréséről mind határozottabban szállongó hírekkel hozott kapcsolatba.

Julius 17-én csakugyan megjelent a háború kitörését jelentő császári manifestum; 24-én a császár, bizonytalan időre elnapolta a magyar országgyűlést s második ujonczozást rendelt el, mely szerint Magyarországon még mintegy 26,000 katonát kellett volna kiállítani; sőt július 7-én a súlyos veszteségekre hivatkozva, önkéntesek küldésére is felszólította az országot.

Julius 9-én Pestre küldte feleségét, ki ott fekete ruhában, de mosolyogva fogadta a hirtelen összeverődött nép (köztük *Deák Ferencz*) üdvözlését is. «Gyávaságnak tartanám — szóló barátaihoz a haza bölcse — elfordulni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, miután elébe mentünk, midőn a dynastia dolgai jól állottak.»¹ A császárné, ki² Laxenburgban saját palotájában rendezett be kórházat a sebesültek számára, a várpalotából azonnal kisietett az Orczy-kertben ápolt sebesültekhez, kiket ismételve meglátogatott³ s másnap azzal a megnyugtató hírrel térhetett vissza Bécsbe, hogy a hangulat nem antidynasticus. 13-án már menekülnie kellett. Könyek közt, zokogva búcsúzott el urától s Buda várába hozta magával gyermekeit, Gizellát és Rudolfot is.

¹ Deák Ferencz beszédei, III. 578.

² Egy régi katoná. A királyné a sebesültek közt, (Képes Folyóirat, 1898., 536 — 9. l.) nagyon jellemzően írja le a császárné kórházi látogatásait.

³ Ösmeretes a «Jóska cigány» esete, ki csak úgy engedte levágnatni a lábát, ha addig ott ül mellette a császárné. És kívánsága teljesült.

Székely Bertalan egykorú vázlata.

A KIRÁLYNÉ A PESTI ERZSÉBET-SZEGÉNYHÁZ ZÁRÓKÖVÉNEK LETÉTELÉNÉL,
1866 FEBRUÁR 26-ÁN.

Azonban ha a január 29-iki jelenet megösmertette is a császárnéval a szivek fölött való hatalmát, a politikában és az irodalomban már egyaránt lejárt az érzelmesség kora; az országgyűlés különben sem volt együtt s ha együtt van, diplomatikusabb formában, de mégis csak azt mondja, mint Deák, hogy a magyar anyák évenként csak egyszer szülnek, a második ujonczozás elrendelése törvénytelen.

A császárné meglehetősen visszavonultan élt a budai várpalotában. Szorgalmasan olvasta a rossz híreket hozó lapokat és csak jó időben kocsizott vagy lovagolt ki a budai hegyek közé, hogy meglátogassa a

FALK MIKSA.

Kochmeister-villában nyaraló és tanuló gyermekeit, vagy az Orczy-kertben levő sebesülteket. Ritkábban hajtatott ki a városligetbe, hol a közönség mindig tisztelettel és lelkesedéssel üdvözölte. A nikolsburgi előleges béke (július 26.) után az udvari alkalmazottak nagy része visszatért s nem-sokára a császárné is követte őket, hogy jelen lehessen a férje születése napján; augusztus 19-én azonban ismét visszaérkezett Budára és pedig a szász trónörökös felesége, Klotild kíséretében. Szent István napján (augusztus 20.) vele s gyermekeivel együtt ájtatosan nézte végig a körmenetet, melyet 70—80,000 ember élén maga a hercegprimás vezetett. A császárné a gyermekekkel együtt csak szeptember 2-án hagyta el a testvérvárost, mely, a mint a búcsúzásnál mondta, «kedvessé vált szívének». *Scitovszky* hercegprimás, ki őt először nevezte a haza védőasszonyának, október

13-án megáldotta Erzsébetet s hat nap múlva elhunyt, a nélkül, hogy forró vágya, a koronázás, teljesedhetett volna.¹

Mindenki tudta, hogy a magyar ügyek alakulására nem lehet közönyös a háború két legfőbb eredménye: a német hegemonia és Velence elvesztése. A lombard királyságból valóban nem maradt a császárnak egyebe, mint az olasz nyelv, melyet jól beszélt, de a melyet a császárné sohasem szeretett.² «Ha Olaszországban rosszúl mennek a császár dolgai — szölt Andrásyhoz még a háború kitörése előtt³ — az nekem nagyon fáj; de ha Magyarországon mennek dolgai rosszúl, az engem megöl.» És most már az eddigieknél is sokkal komolyabban kezdett foglalkozni a magyar nyelvvel, irodalommal és történelemmel. Alig tért vissza Bécsbe, azonnal fölkerlte *Falk* Miksát, hogy mindezekből órákat adjon neki. Falk szeptemberben már meg is kezdte előadásait,⁴ melyekbe csakhamar a napi eseményeket is belevegyítette, s felolvastatta *Eötvös* Józsefnek hozzáintézett leveleit. *Majláth* György udvari kancellár *Bartal* György udvari tanácsos előtt mindjárt kezdetben éppen Eötvösnek tulajdonította, hogy a királynét a Pesti Napló vezérczikkírója tanítja. Ebben ugyan tévedett, de kétségtelen, hogy a nagy író leveleinek s a jeles publiczista felolvasásainak részök van a bekövetkezett fordulatban s hogy irántuk és *Ferenczy* Ida iránt a nemzet sohasem lehet eléggé hálás.

¹ A királyné elhunyt alkalmából megjelent cikkek közül egyik úgy tünteti föl Scitovszkyt, mint az 1848-as alapon való kiegyezés ellenségét, a ki küzdött Deák és Andrásy iránya ellen; elmondja, hogy Scitovszky szélhűdést kapott, mikor Bécsből ezt a táviratot kapta: «Serenissima regina vincit Andrásy praesidens ministerii» s hogy a szélhűdés következtében meg is halt. A bécsi Wanderer 1866 okt. 9-én csakugyan közölt hiteles tudósítást arról, milyen tanácsot adott a császárnak Andrásy a kiegyezés és vele a felelős miniszterium kérdésében s így a datum meglehetősen talál; 1866 októberében azonban még sem Scitovszky, sem más, a legvérmesebb sem hihette, hogy Andrásy már megbízatást is kapott volna a miniszterium megalakítására s így ehhez az adathoz már ennél fogva is erős kéte-lyek férnek.

² Dr. Christomannos Konstantin, Tagebuchblätter I. rész, 218—9. l.

³ 1866. febr. 23. Magyar Ujság, 1898. 251. sz. Beksics, id. h. X. 480. Ezt a mondást több változatban adják.

⁴ Visszaemlékezései (Budapest, 1898.) töredékes alakjokban is a forrásmunkák közé tartoznak.

III.

A KIEGYEZÉS ÉS A KORONÁZÁS.

Az országgyűlés, talán nem éppen véletlenségből, a császárné nevénapján (1866 november 19.) kezdte meg újabb tanácskozásait. Első tennivalói közé tartozott, hogy a császárnét ez alkalomból üdvözlje és pedig annál inkább, mert — mint az ekkor felolvasott leirat is jelezte — «küszöbén áll immár az ország óhajai teljesülésének.» Az udvariasság ténye után azonban az országgyűlés november 29-étől fogva, midőn mind *Deák* Ferencz, mind *Tisza* Kálmán megtette indítványát a felirat ügyében, egész határozottan és nyomatékosan sürgette az alkotmány helyreállítását; de «a boszú politikája», melyet *Horváth* Boldizsár emlegetett s melyet (december 3-iki beszédében) *Ghyczy* Kálmán is visszautasított, sohasem kerekedett felül. Deczember 6-án a képviselőház *Deák* felirati javaslatát fogadta el s elfogadta 1867 január 15-én a deczember 28-iki törvénytelen hadkiegészítési pátens ellen való feliratát is. Erre a felelet 1867 február 17-én az *alkotmány helyreállítása* és a *felelős minisztérium* megadása, 23-án pedig az *Andrássy-minisztérium* tagjainak kinevezése volt. Márczius 12-én ezért az egész főváros lelkesülten éljenezte a Budapestre érkező uralkodót, ki a hónap nagyobb részét magyar tanácsosai körében töltötte.

Nemsokára, május elején, bevégeződtek a *császárné magyar irodalmi és történelmi tanulmányai* is. Különösen Eötvös költeményeit szerette s Falkkal a Végrendeletet németre fordíttatta, hogy abban nővére, a nápolyi királyné szintén gyönyörködhessek; s ő maga elolvasta Eötvös Zászlótartóját is, mely akkor el volt tiltva, mint a hogy elolvasott több más könyvet, a mit politikai színezetök és irányuk miatt a censura eltiltott. Így pl. a «Zerfall Oesterreichs» címűn kívül ösmerte azt a legkeményebb bírálatot, melyet az egységes Ausztria eddigi rendszerére mondtak; mert végigolvasta Széchenyi Blickjét s Horváth Mihálytól a függetlenségi harcz történetét. Az volt reá a bírálata, hogy kieszközölte a nagy történetíró megkegyelmeztetését. A magyaroknak tizennyolcz év óta nagy okuk volt ugyan, hogy ne szeressék a politizáló asszonyokat, de most csak a

legjobbat remélhették, mikor egy császárnőt a *szeretet* vitte be politikájába. Óhajtva várta, mikor teszik fejére Mária Terézia gyöngyökkel, gyémántokkal elhalmozott ezüst koronáját. Jóakarátának tulajdonította, hogy az udvar hír szerint ezentúl négy hónapot tölt Budán s az udvari élet kezdetének jeléül tekintette, hogy május 8-án a császárné is lejött Budára, hogy 11-én kirándúlt *Gödöllőre*, melyet a nemzet márczius 22-én nemzeti

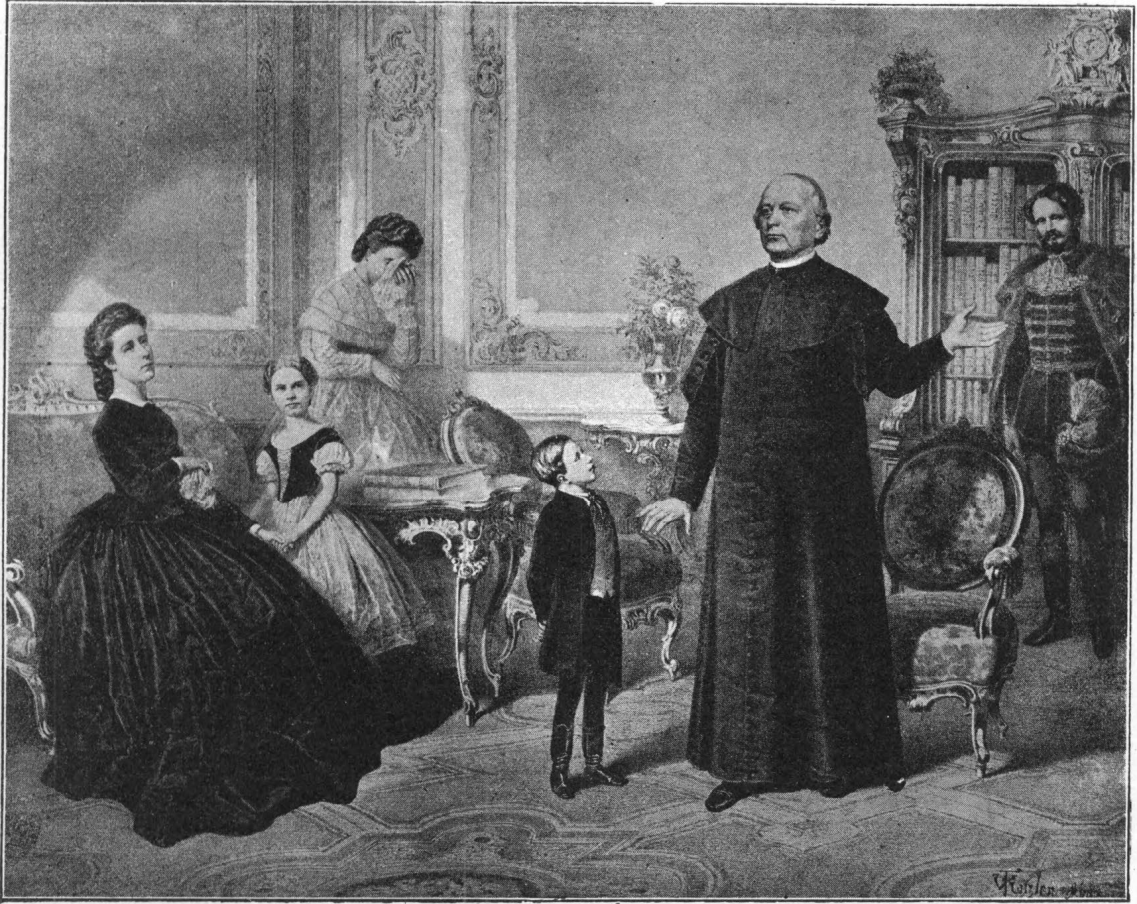
Fénykép után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ 1867. ÉVI ARCZKÉPE.

ajándékul adott a királyi párnak és hogy május közepén a császárné Andrássy Gyulánét az aristokratia tizenhét tagjával együtt palotahölgyévé nevezte ki.

«Magas tanítványa — írta volt május 14-én b. *Eötvös* Falknak — nálunk virágokkal fogadtatott és napról-napra nő a lelkesedés, mely irányában nyilvánul. Valamint hiszem, hogy soha egy országnak nem volt királynéja, ki ezt inkább érdemlé, úgy tudom, hogy sohasem volt ilyen, a kit úgy szerettek. Az érzelmek, legalább a népnél, sokkal nehezebben

változnak, mint meggyőződése; és én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona úgy, mint 1848-ban a magyar, széttörött, azt csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. Három századon át megkísértettük a hittet, azután megpróbáltuk a reménnyel is több ízben; de még egy hátra volt. Az, hogy a nemzet

HORVÁTH MIHÁLY ELBESZÉLI ERZSÉBET KIRÁLYNÉNAK AZ 1848-IKI ESEMÉNYEKET.

a dynastiának valamely tagját igazán, szíve mélyéből szeresse; és mint-hogy ezt most elértük, nem aggodom a jövő iránt.»

Eötvös közoktatásügyi miniszter számos tanintézetben elkísérte a császárnét és kellemesnek találta ezt a föladatot, pedig nem volt a szer-tartások barátja. «A császárné azonban — írta Falkhoz május 28-án* —

* *Falk*, Apróságok egy nagy ember életéből. Felolvasás a Kölcsey-egyesületben 1891 szept. 12-én, Megjelent másnap az Alföldben.)

semmiben sem hasonlít hasonlóihoz. Előtte a tisztelet, melyet egy nemes nőiség iránt érzünk, háttérbe szorít minden egyebet; és hódolatunkban nincs semmi, mi a császárnét illetné. Önnek nincs fogalma azon lelkesedésről, melylyel főkép a nép alsó osztályai hozzá ragaszkodnak. Ha valamely intézetet megnézve¹ kocsijához visszatér, mely körül azalatt nagy néptömeg alakult, a tömeg fanaticus acclamatióval fogadja nagy asszonyát és én, kire minden, mi a szívből jön, mélyen hat, elfelejtem, hogy egész életemen át az ellenzékhez tartoztam. Örülök a loyalis érzések ezen kitörésén, mintha legalább is udvarmester lennék.»

Az országgyűlés június 4-én *Deák* indítványára küldöttség útján kívánta megkérni az uralkodót, hogy mind magát megkoronáztassa, mind feleségét megkoronáztatni engedje, mire az uralkodó nejét külön is megkéri, koronázási tiszteletdíjúl részére szintén 50,000 aranyat ajánlván meg.² Ezzel csaknem egyidőben történt, hogy *Erzsébet* maga elé hivatta *Horváth* Mihály püspököt, ki megkegyelmeztetését is neki köszönhette, s felvilágosításokat kért tőle a függetlenségi harcz egyes részleteiről, kijelentvén, hogy a leplezetlen történelmi igazságot várja. Hiszen ő, mint mondta, akkor még nem volt a dynastia tagja, gyermekifjú férje nevében pedig sok olyat követtek el, mit ő fájlal legjobban. Ha rajtuk állna, ők ketten lennének az első, kik Batthyány Lajost és az aradi vértanúkat életre ébresztenék.³ S június 10-én már mint koronás királyné, «örömmel csatlakozott felséges ura és férje legmagasabb kéziratának tartalmához», midőn az országos küldöttség által neki átadott 50,000 darab aranyból álló *koronázási díjat* szintén a *volt honvédek* árvái, özvegyei, munka- és keresetképtelenné vált rokkantjainak segélyezésére szentelte. Szébb bizonyosságát még a legmagyarabb királyné sem adta idáig, mily végtelenül nagyra becsüli a *történelmi igazságot*.

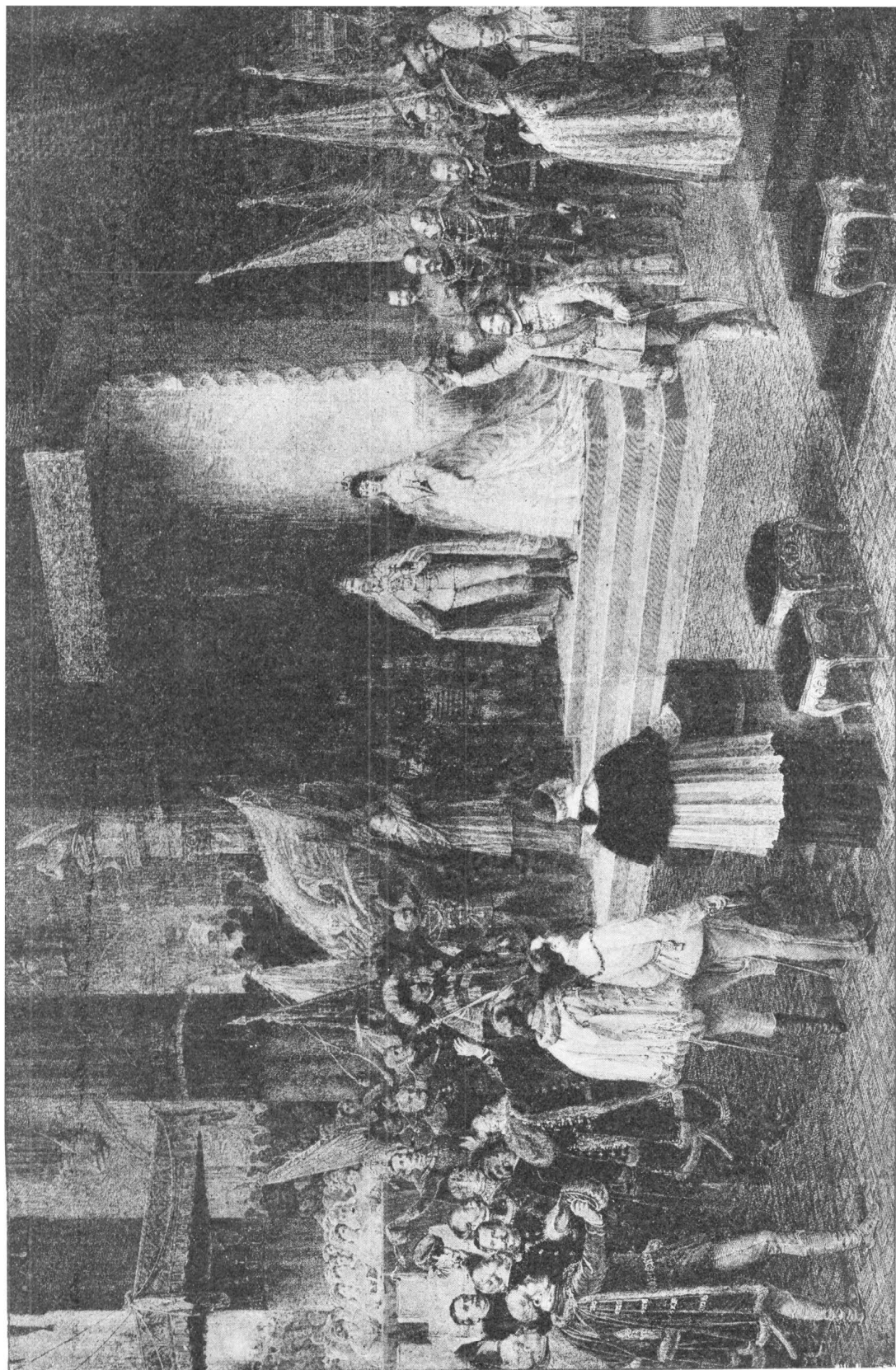
A törvényhozás 1867 június 6-án mutatta be *hódolatát* a megkoronázandó királynak és királynénak, kik között a trónon a trónörökös állott. A *koronázás napjául* a király június 8-át tűzte ki és «örömmel

¹ Az állatkertet meglátogatva, Xantus János fölemlítette, hogy nincs zsiráffuk, a milyen pedig több is van Schönbrunnban. «Igazgató úr — felelt a királyné — a mi Schönbrunnban van, az nem enyém. Hanem adok egy jó tanácsot: menjenek a koronázás után a királyhoz, kérjék meg őt; én támogatni fogom kérésüket s hiszem, hogy lesz sikere.» Az igazgatóság június 12-éig, a királyi pár elutazásáig, nem jutott kihallgatáshoz; hanem a királyné így sem felejtkezett el a dologról s a miniszter már jun. 24-én értesítette, hogy a királyné Schönbrunnból egy 16 hónapos zsiraffcsikót ajándékozott az állatkertnek. Néhány ilyen jellemző vonást közöltem a királyi párról a Független Polgárban, 1875., 463–474. szám.

² Erről szól az 1867: V. t.-cz. (Kihirdetve 1867. okt. 5.)

³ Thaly Kálmán a Századokban, 1898. 763. Egykorú művészi rajz ábrázolta azt a jelenetet, mikor Horváth Mihály a királyné s gyermekei jelenlétében a szabadságharcz egyes eseményeiről beszélt.

A KIRÁLYI PÁR A TRÓNON A KORONÁZÁS UTÁN.

járult az országgyűlés azon kérelméhez is, hogy ez alkalommal egyszersmind *felséges hitvesét is magyar királynévá koronázzák.*» A királyné, ki fehér selyem magyar ruhájában, fején ragyogó házi koronával jelent meg, külön is fogadta a küldöttséget «Örömmel teljesítem — szölt — a nemzetnek önök által nyilvánított kívánságát s *áldom az isteni gondviselést, hogy e magasztos perczet megélnem engedte.*» A képviselőház még az este tartott ülésében kitörő éljenzéssel fogadta válaszát, melynek

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ MEGÉRKEZÉSE A MÁTYÁS-TEMPLOMHOZ.

lelkesítő hatását éppen az adta meg, hogy mindenki meg volt győződve őszinteségéről.

Junius 8-án reggel félhatkor nyitotta meg Szentiványi Károly elnök a koronázó országgyűlést s a képviselőházat azonnal átvezette Budára, hol a főrendiház tagjai várták.

A koronázási menetben, mely a várból reggel hét órakor indult el, a császárné magyar ruhában, gyémántos fejdíszszel, nyolczfogatú díszkocsiban vett részt. Főudvarmestere kíséretében lépett a Mátyás-templomba,

majd annak egyik kápolnájába, honnan a házi koronával ékesítve az uralkodóval együtt tért vissza a presbyterium közepén emelt trónra.

A koronázás megtörténtével a király arra kérte *Simor* hercegprimást, hogy a császárnét Magyarország királynéjává koronázza meg. A primás a térdelő császárnét a szent olajjal megkenté, a veszprémi püspök a házi koronával ékesítette, a hercegprimás pedig vállát megérintette, a király fejéről levett szent koronával *Erzsébetet Magyarország királynéjává koronázta*, s jobbja adta a kormánypálczát, baljába az aranyalmát. Már mint királynét vezették vissza a királyhoz, kinek fejére újból föltették a szent koronát. Egymás mellett állva így hallgatták végig a *Te Deumot*, melynek végével a veszprémi püspök az uralkodás jelvényeit elvette a királynétól. A házi koronát csak akkor tette ismét fejére, midőn — offertoriumkor — a királyi pár a főoltárhoz lépett, hogy a király a királyné s a királyné a király arczképével ellátott arany érmet áldozzon az egyháznak; és midőn később, a szent áldozás után ismét helyeikre tértek. A királyné nem tett koronázási esküt; az ő megkoronáztatása szokás szerint tisztán egyházi szertartás volt s így a mise végével, mi alatt a király, a menettel tovább vonúlt, ő-maga visszatérhetett a várpalotába. Koronás királynéja volt már az országnak, és pedig, mint áldozata emlékérmén megörökítve áll, a szerencsés csillagzatnak örülve, — *fausto sidere læta*.

A királyné, ki gőzhajón csakhamar átment a pesti oldalra, már csak mint érdeklődő nézte végig a *Lloyd* virágokkal ékesített egyik ablakából, *Szent István* kardjával ura és királya mint teszi meg a szokásos négy kardvágást, készen arra, hogy minden ellenségtől megvédje ezt a hazát, melynek őrangyala könyein át mosolygott le reá.

A koronázási ebéden a király teljes királyi díszben, a királyné házi koronájával, két püspök, a főudvarmesterné, az országbiróné s a palotahölgyek kíséretében jelent meg. Ebéd végével a koronázási jelvényeket közszemlére tették ki a *Mátyás-templomában*, a királyné pedig az ünnepen viselt ezüst szövetű ruháját és fátylát a *Gizella-kápolnában* való megőrzés végett a veszprémi püspöknek ajándékozta.

Junius 9-én a királyi pár megjelent a koronázási dísz-ebéden, hol rendkívüli lelkesedéssel fogadták őket, mint este a kivilágítás alkalmával is, midőn már elterjedett a politikai elitélteknek és vádlottaknak adott általános kegyelem és a száműzöttek visszatérésére adott engedelem híre. Fokozódott a lelkesedés, midőn a király az országos küldöttségnek kijelentette, hogy a koronázási ajándékot felesége nevében is kedvesen fogadván, azt vele együtt hazai célra kívánja fordítani. Másnap, a zajos

ünnepélyek utolsó napján,* már közölte is a hivatalos lap a király és királyné kéziratát, melylyel azt a honvédeknek ajándékozták.

12-én *Majláth* György országbiró, mint elnök, nem hiában utalt arra a lelkesedésre, melylyel a nép a koronázott királyt és «a tündéri

A KIRÁLYNÉ KORONÁZÁSI AJÁNDÉKÁNAK SZEKRÉNYE.

szépségű és angyali jóságú» királynét éltette; a törvényhozást magát is annyira elragadta az általános lelkesedés, hogy a képviselőház gr. *Károlyi*

* V. ö. Falk és Dux, Koronázási emlékkönyv, 20 képpel. Pest, 1867. 2 r. 52 lap. Bülich Ágost és Török Flóris pompás vízfestményei egy albumba összegyűjtve, a királyné hagyatékából a m. nemz. múzeum tulajdonai. A lapok cikkei közül különösen: Budapesti Közlöny, 1867. 75—78. és 88. sz.: Pesti Napló, 132—136. és (a főrendiház és képviselőház vegyes küldöttségének jegyzőkönyv alakjában az országgyűlés elé terjesztett hiteles leírása) 147—148. sz.; Asbóth János és Thaly Kálmán cikkei a Főv. Lapokban, 132—135. és 182—7. Illusztrált leírások a Magyarorsz. és a Nagyvilágban, 24—31. sz., a Hazánk s a Külföldben 24., a Vasárn. Ujságban 14., és 23—31. sz. stb.

Ede s a felsőház az elnök indítványára azonnal megválasztott egy küldöttséget, mely a kéziratokért az ország köszönetét fejezze ki. Hiszen Károlyi szerint a király és királyné «nemcsak humanitási ténymegvalósítást, hanem *elvet* is ösmertek el, mely elv hazánk törvényes, alkotmányos szabadságának támaszlopa volt a múltban, a jelenben is az és a jövőben is az leendő.» «Azoknak — szólt az esti fogadtatásnál *Szimor* hercegprímás az uralkodó-párhoz, — kik a mindkét fejedelmi kegy által megvigasztaltattak, felemeltettek, úgy szintén az elhunytak árvái s özvegyei által sirt örömkönyök felséged apostoli koronájának legszebb és legmagasztosabb jelvényeit képezik és képezendik; valamig csak a jóltevést, a kegyelem-osztogatást isteni cselekvénynek tartandja az ember, azaz örökké.» A király láthatólag megindultan válaszolta, mennyire édes és megnyugtató *mindkettejük szívére* az az öntudat, hogy a béke olajágával köszörűzhették meg a koronázás által szentesített törvényes és alkotmányos frigyet.

«Nem hittem volna soha — írta Eötvös Falkhoz az események friss hatása alatt* — hogy koromban még ily boldognak érezhessem magamat, főképp politikai események által . . . Isten áldja meg buzgó tanítványát, ki mint egy áldás jött közünkbe és kinek kedves arczáról egy szebb jövőnek reménye mosolyog reánk!» «Belőlünk, a kik nagyratörő álmok után futkosunk — mondta volna három évtized múlva a királyné** — száz év múlva egy porszem sem marad; a királyi trónok megdőlnék, alkotásainkat belepi a penész. Ki tudja, hogy éltünk is valaha? . . . Az ember csak a tömegben számít, mert az emberiség örökké való és állandó». És e tömegben csakugyan örökké való és állandó az a *szeretet*, mely — a hogy éppen most mondta róla Eötvös — a porvilág egyetlen valódi költészete.

* Junius 11-én. Falk, Apróságok.

** Christomanos, Tagebuchblätter.

IV.

«A MAGYAR ASSZONY.»

(1867—1874.)

A királyi pár június 12-én éjjel a közönség leglelkesebb tüntetései közt hagyta oda a fővárost. A királyné mosolygó, bájos alakja tovaröppent, de megmaradt itthon az a tudat, ennek a «tündéri szépségű és angyali jóságú» nőnek mily nagy része volt abban, hogy — a mint Majláth mondta a felsőházban — bevégezett ténynyé vált, mit évek hosszú során keresztül százezer hazafi-kebel epedve óhajtott. S a királyné folytatta *magyar történelmi tanulmányait*, melyek az események alakulására idáig is oly nagy hatással voltak. A nyáron megrendelte *Horváth Mihály* összes műveit s buzgón olvasgatta Ischlben. Mint utóbb *Fraknói Vilmos* mondta,* «történeti tanulmányai élesztették a nemzetünk szívében viselt rokonszenv szikráját világító és melegítő hatalmas lánggá . . . . . Valóban, a mikor majd a művészi alkotás elénk fogja állítani az ő felséges alakját, — muzeumokból és palotákból össze kellene gyűjtenünk a rég vívott csaták viharaitól megtépett zászlókat, hogy a dicső jelvényekben hódolattal hajoljon meg szobra előtt a nemzeti történet geniusa».

A királyné az 1867. év második felét Ausztriában tölté s a párisi világkiállításra sem kísérte el urát, ki onnan virágokat küldözött neki haza. A képviselőház november 18-án elhatározta, hogy másnap a miniszterek útján üdvözli őt nevenapja alkalmából, a nép pedig tudni vélte, hogy tavasszal Budára jön a királyné s ott várja meg egy nagyon kedves családi esemény bekövetkezését. Erről az örvendetes állapotról *Czirák János* már nyíltan is megemlékezett a felsőházban december 21-én, midőn a királynét születése napja alkalmából b. Wenckheim Béla belügyminiszter által üdvözöltetni kívánta.** Az üdvözlötet különben, mint a belügyminiszter 28-án jelentette, a királyné a legkegyelmesebben fogadta.

Ezek a név- és születésnap üdvözlöttek ezentúl a két ház rendes

* A Herald. és Geneal. Társ. ülésén 1898. szept. 30.

** Másnap azonban kijelentette, hogy beszédének ezt a részét nem kívánta jegyzőkönyvbe venni.

hódolatnyilvánításai közé tartoztak s évről-évre ismétlődtek. A felsőházban rendszeren a kalocsai érsek, — előbb Haynald, utóbb Császka — az alsóban maga az elnök tette meg az indítványt, hogy a királynét az elnök, vagy a miniszterelnök útján üdvözöljék s valamelyik közelebbi ülésen mindakét házban bejelentették, hogy ez üdvözlétet a királyné kegyesen fogadta és viszonzta. Így a két háznak a kifejtett parlamenti gyakorlat szerint évenként 4—4 alkalma volt megéljeneznie a királynét.

A delegatio, maga is parlamenti bizottság lévén, külön a királynéval szemben nem szokta volt hódolatát nyilvánítani; a magyar delegatio, mely Bécsben 1868 január 20-án tartotta alakuló ülését, személyesen kívánta ugyan üdvözölni a királynét, ez azonban sajnálattal jelentette ki, hogy mostani állapota nem engedi óhajtásuk teljesítését. Teljesedett azonban a másik remény: a királyi pár február 5-én a magyar fővárosba jött s a nép már azt is rebesgette, hogy ide jön a franczia császári pár is, mert Eugenia császárné lesz a keresztanya s Budán lesz a keresztelő.

A közszeretet addig is a meglevő két gyermek, Gizella és Rudolf felé fordult, kik 15-én érkeztek Budára. Atyjuk, ki nem maradhatott állandóan családjá körében, idegen tanítóik mellé most már egy magyart is nevezett ki, *Rimely* Károly pozsonyi kanonokot bízván meg a magyar nyelv tanításával.

Márczius 21-én a nápolyi királyné is megérkezett nővére, Erzsébet látogatására, a mi összefüggésben állott azzal, hogy — a mint Somsich Pál elnök 24-én a delegatio utolsó ülésén kívánta — «Óvó mindenható szárnyai alá fogadva oltalmazza Isten s újabb anyai örömekre szerencsésen vezesse felséges királynénkat, kegyelmes asszonyunkat». A pápa is apostoli áldását küldte. S ápril 22-én a képviselőházban *Szentiványi* elnök* fölállva jelentette azt a *háromszáz esztendő óta első esetet*, hogy a királyi család sarja magyar földön született. «Ujabb bizonyítéka ez — úgymond — azon vonzalomnak, mely a felséges uralkodó-párban Magyarország iránt él és még szorosabbra fogja fűzni a nemzet és fejedelem közti kapcsolatot.» Másnap a felsőházban *Majláth* országbíró és elnök is a királyi párnak a hon iránt való kegyes jóindulata újabb és fényes tanúságát látta abban, hogy századok hosszú sora mulva fejedelmi sarj bölcsőjévé tette a fővárost. Lelkes szavakban nyilvánította az e miatt érzett közörömet, jobbagyi hódolatot, a haza és uralkodóház közt levő elválhatatlan kapcsolat szilárdulását. Mindakét ház bizottságot küldött ki a

* Ő a képviselőházban már ápril 7-én kérte a képviselőket, hogy a bekövetkező örvendetes esemény alkalmából a vártemplomban tartandó hálaistentiszteleten megjeljenek.

A KIRÁLYI PÁR ÜDVÖZLÉSE A BÁNI PALOTÁBAN ZÁGRÁBBAN (1869).

keresztelés ünnepélyére, mely a várpalotában ápril 25-én nagy fénynyel ment végbe. A csecsemő nem fiú volt, a nemzetnek és a királyi párnak nem teljesült az a reménye, hogy szent István nevére keresztelhessék; de piczi leányuk * számára is a magyar történelemből választottak nevet s a hercegprímás Magyarország patronája két uralkodó királynéja emlékére és keresztanya tiszteletére *Máriának* (Mária, Matild, Amália, Valériának) keresztelte őt. Keresztanya a királyné testvére, Mária nápolyi királyné volt s nem Eugenia francia császárné, kit a közvélemény kezdetben erre a tisztségre kijelölt. A szertartás végeztével a király a törvényhozók s egyéb jelenlevők szerencse-kívánatait fogadta, harmadnap (ápril 27.) pedig a felsőház is megszavazta a *gödöllői* uradalom megvételéről és a magyar korona javai közé való becikkelyezéséről szóló (1868: V.) törvény-cikket, mely e kedves alkalomból úgy szólván nemzeti ajándékkul szolgált a királyi család részére. A királyné azonnal Gödöllőre küldette szüleinek ajándékba éppen akkor kapott arcképét s június 9-én teljesen fölépülve, a mielőbbi viszontlátás reményében utazott el Hetzendorfba, majd Ischlbe. Szeptember 21-én a kis Máriával csakugyan fölkereste Gödöllőt, és szeptember 29-én a képviselőház éljenzésben tört ki, midőn hallotta, hogy a király ott szentesítette az 1868. évi költségvetésről szóló törvényt. Itt ülte nevenapját október 4-én a király s november 19-én a királyné, kit ez alkalommal mind a két ház, és táviratban sok törvényhatóság és testület üdvözölt, a gödöllőiek pedig fáklyászenét rendeztek tiszteletére, a mit azután évenként megtettek. A királyi család november 22-én tért vissza Budára s a király december 10-én zárta be az emlékezetes országgyűlést, mely alkalommal a királynét csupa magyar hölgyek környezték. ** «*Én politikához nem értek*» — mondta volt a királyné Jókaihoz, mikor december 10-én az udvari estélyen először találkozott vele. «Legmagasabb politika — felelt a költő — egy ország szívet megnyerni s ahhoz fölséged bizony ért.» Ilyen szívet nyerő tette volt az a rendkívül mély részvét, melyet december 9-én elhunyt híres orvosának, *Balassa* Jánosnak emléke és özvegye iránt tanúsított. Annyira hatott reá a halál híre, melyet maga a király közlött vele, hogy napokig meg sem jelent az udvari ebédeken, özvegyét pedig udvarmestere, báró Nopcsa Ferencz útján kérte, hogy «ha majd elég erős lesz, hogy gyászát másokkal is megoszssa», látogassa meg őt Budán.

Mennyire szeretik jó szívének ilyes megnyilatkozásaért, láthatta

* A lapok hírei szerint a bécsi kirándulásából május 28-án visszatérő király felesége szobájában karjaira vevén a csecsemőt, hízelve többször kérdezgette tőle, «Hogy vagy, édes kis magyar leányom?»

** A királyné magyar udvarhölgyeiről I. Hazánk s a Külföld, 1869 14. sz.

december 23-án is, midőn születése előestéjén kis leányával Bécsbe távozván, a főváros népe az utczákon valóságos tüntetéssel üdvözölte.

A horvát-magyar kiegyezés után szívet nyerő politikai tett volt a királyi pár *horvátországi útja* is. Maga a királyné különben csupán a zágrábi ünnepeltetésben (1869. márczius 8—12.) vett részt, azután Budára sietett vissza, a király azonban Fiumét is meglátogatta s Polán és Trieszten át tért vissza Bécsbe. Ápril 9-én már ő is Budapesten volt s a rákosi hadiszemlén magyar nyelven fejezte ki megelégedését. Panaszkodtak is a szláv és osztrák lapok, hogy a budai udvarban egészen magyar világ van s ezért egész érthetően a királynét tették felelőssé, ki mindig magyarul beszél, csak magyar nőkkel társalog s dajkának is olyan magyar menyecskét fogadott, a ki még a bécsi Hofburgban is magyar népdalokkal csitítgatja a kis királyleányt. Ebbe a kedves magyar családi körbe a királyné ápril 14-én egy kis családi ebédre magyar levéllel hitta meg Deák Ferenczet, de tapasztalnia kellett, hogy jól volt értesülve: Deák csakugyan nem szívesen fogadott el meghívást ebédekre s még ez alkalommal sem tett kivételt, ha mélyen meghatotta is a királyné páratlan figyelme. A király családias érzületének jele volt, hogy tíz nap múlva (1869. ápril 24.) az országgyűlést éppen házassága 15-ik évfordulóján nyitotta meg. A megnyitáson, mely alkalommal a várpalotára először tüzték ki a magyar és horvát lobogót, palotahölgyeivel a királyné is megjelent. Nem-sokára ő maga hímezte meg az 1868: XLI. t.-cz. értelmében fölállított honvédség első zászlajára a szalagot.

Gödöllőről május 24-én Schönbrunnba visszatérve, a királyné egészen visszavonultan élt; Bécsben az úrnapi körmeneten (május 27.) részt vett ugyan, mi tíz esztendő óta először történt, de a bécsieknek feltűnt, hogy teljes számban részt vett azon a m. kir. testőrség is, mely húsz esztendő óta nem volt kirendelve ez ünnepélyre.

Október 9. — november 21. Gödöllőn s azontúl december 1-ig Budán volt, mialatt a király Budáról október 25-én a miniszterelnök és más nevezetességek kíséretében keleti útjára, a Szezi-csatorna megnyitására indult; mihez a képviselőház még aznap tartott ülésében szerencsét kívánt. A király és királyné december 3-án csakugyan ismét ölelhetette is egymást. A király 6-án Bécsbe, a királyné pedig már 5-én Rómába utazott tovább, hogy jelen legyen a nápolyi királyné leányának keresztelőjén. Budára csak 1870 január 19-én érkezett vissza s a király elutazása után is február 6-ig maradt; 22-én azonban férjével együtt ismét lejött s 24-én részt vett az udvari bálon. Egyébként alig ment valahova, de többször meglátogatta a beteges gróf Andrássy Gyulánét. A kis Mária Valériával ápril 13-án ment

Budán 1869. júl. 12.

Budán! Egy reggel
éltetvén hogy az
nem olyan fogad
a meghívást elide,
még is engedje a
még lassan hogy a
állatommal. Döntel
kérlek az elát

Helytélje

László

vissza Bécsbe, de a lapok szerint csakhamar ismét visszajön, hogy itt várjon be egy örvendetes családi eseményt, a mit ugyan csakhamar megczáfoltak, de Somsich Pál elnök a képviselőház első ülészakának bezárakor (1870 aug. 3.) így is kívánta, hogy Isten őt, a szeretett királynét, *a családi élet minden örömeivel* boldogítsa.

A telet a királyné Mária Valeriával Meránban töltötte, hol születése napján Budáról a király is meglátogatta; őt azonban a francia-német háború eseményei otthon tartották. Maga a királyné Meránból csak majdnem félévi távollét után 1871 márczius 16-án jött le Budára. Meglátogatta az elhunyt *Eötvös* József családját és megállott az íróasztalnál, hol «az a nagy szellem» dolgozott. 21-én a királylyal együtt tért vissza Bécsbe. Itt már akkor terveztek egy Erzsébet neve és védelme alatt álló (vöröskereszt)-egyesületet, melynek minden tartományban lenne fiókja. *Andrássy* gróf május 6-án abban a meggyőződésben volt, hogy ezt Magyarországon csak akkor lehet megkísérteni, ha Ausztriában valahol már tényleg alakult ily Erzsébet-egyesület s a nőket a taggyűjtésre akkor felszólítani, mikor a királyné egyszer ismét Budán lesz. Semmi esetre sem lehetne Bécsben oly középponti bizottságot szervezni, melybe Magyarország csak úgy küldene néhány tagot, mint pl. Bukovina; egy választmánynak Bécsben, egy másiknak Pesten kellene működnie, háború esetében mindkettőt egyesíteni lehetvén akármely helyen. Az ő rábeszélésére a királyné nem foghat oly dologba, melynek sikere kétes volna.¹ Nem is fogott egészen 1878 augusztus 31-éig.

A királyné különben is csak 1872 márczius 26-án jött ismét Budára.² Tervezgetései egyelőre nem kerültek a közönség elé. Családi ügyek foglalkoztatták. Pár nap mulva, húsvét napján (márczius 31.) már megbízta *Rónay* Jácintot, fia történettanárát, hogy ezentúl leányának, *Mária Valériának egyetlen* tanára legyen, s hogy őt, kivel ő-maga is minden nap magyarul imádkozik, magyar nyelven tanítsa minden tudnivalóra.³ Míg a «kis magyar leány» ezen nevelését csak hónapok mulva, Rudolf trónörökös magyar történelmi tanulmányainak befejeztével, 1873-ban lehetett megkezdeni, egy másik családi ügy már most igénybe vette a királyné anyai gondoskodását. Budán 1872 ápril 7-én történt leányának,

¹ Neue Freie Presse, 1896. febr. 18.

² «Sok dolguk van most — szölt ez alkalommal a királyné Somsich képviselőházi elnökhöz, kit nagyra becsült. — Délután is ülés: ez kellemetlen.» «Nehéz kötelességünket teljesíteni ügyeinkünk», felelt az elnök.

³ Rónay, Napló-töredékek, V. 154—5. «A tanítást — szölt a királyné — magyar nyelven óhajtanám vezetetni, különösen a vallási oktatást; gyermekemmel naponként magyarul imádkozom; folytassa így Legyen vallásos, de ne tulzó; az életben mindnyájunknak nagy szüksége van a vallás vigasztalására.»

Gizellának Lipót bajor herczeggel való eljegyeztetése. A képviselőház ápril 9-én elhatározta, hogy ez alkalomból a király és királyné előtt küldöttség útján nyilvánítja «meleg részvétét» s kifejezi «hódoló tisztelettel párosult üdvözetét». Másnap megalakították a hetven tagú küldöttséget, melyet a királyi pár 13-án fogadott. «Őszintén meggyőződve — szólta a királyné — azon meleg részvétről, melyet a magyar nemzet családomat

Fénykép után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

érintő minden eseménynél érez, — jól esett anyai szívemnek annak nyilvánulását önöktől ez alkalommal is hallani. Enyhíteni fogják annak idejében az elválás nehéz perczeit azon forró szerencse-kíválatok, melyek őt részemről, valamint az egész ország részéről a távolba kísérik és melyek teljesítéséért az Isten áldását és *hazánk szent védőasszonyának* oltalmát mindnyájan esdve kikérjük.»

Hasonló kedves feleletet nyert a felsőháznak ugyanekkor tisztelgő

küldöttsége. Mind a két ház nagy éljenzéssel fogadta elnökeinek a fogadtatásról szóló jelentéseit, ugyanaznap, ápril 15-én, melyen a trónörökös a király s több nevezetesség, köztük Toldy Ferencz és Horváth Mihály jelenlétében *Rónay* Jácint vezetése alatt vizsgálatot tett az Árpádok korának történetéből.* Másnap az egész királyi család jelen volt az 1869/72. évi országgyűlés berekesztésén.

Alföldi körútjából (május 2—12.) alig tért vissza a király, 28-án az ő és felesége jelenlétében hunyt el anyja, *Zsófia* hercegnő. Ez volt a király családjában az egyetlen esemény, melylyel nem foglalkozott a közvélemény s nem tért reá vissza a szeptember 4-én megnyitott új országgyűlés sem. A királyné, ki Valeriával október 16-án érkezett Pestre, már másnap elküldte főudvarmesterét, hogy üdvözlje *Deák* Ferencet, ki akkor ülte 69. születésnapját. Gödöllőn tartotta saját nevenapját, mely alkalomból viszont a két ház üdvözlötte őt Lónyay miniszterelnök által, ki december 8-án még egyszer kiment Gödöllőre, hogy mint 4-én elbocsátott elnök búcsúzzék el a királynétől. Születésnapját s a karácsonyt a királyné a legboldogabb családi körben ünnepelte Gödöllőn s a karácsonyfához valókat maga vásárolta be Pesten, mi most történt először. A képviselőház úgy ekkor, mint újesztendő napján Szlavy miniszterelnök útján üdvözlötte s ő ezt, mint Bittó elnök 1873 január 11-én jelentette, a legnagyobb köszönettel fogadta. Február 9-én *Karolina Auguszt*a császárné (I. Ferencz negyedik felesége) halála hírére Gödöllőről Bécsbe utazott. A temetés napján, február 13-án, az országgyűlés is szünetet tartott s képviseltette magát, másnap pedig egy millióval emelte az udvartartás költségeire előírányzott összeget.

A királyné 1873 márczius 10-e után Gödöllőre ment s egy hónapig maradt ott. Ápril 18-án Bécsben ő is jelen volt leányának, Gizellának a trónöröklési jogról való lemondásánál, másnap fogadta az országgyűlés, Pest és Buda városok küldöttségeinek szerencsekívánatait s harmadnap megjelent *leánya esküvőjén*. Midőn Bittó elnök mindezekről május 3-án a képviselőházban jelentést tett, b. *Simonyi* Lajos kikelt az országos bizottság többszörös mellőztetése miatt, a ház azonban magáévá tette *Deák* Ferencznek azt a felfogását, hogy a fényes családi ünnepély emléket kedvetlenséggel ne zavarja, mivel hasonló tapintatlanságok ismétlődését úgyis lehetetlennek tartja.

* Rónayt (kire Fraknóival szemben esett a választás) a király 1871 szeptember 28-án bízta meg, hogy magyar történelemre tanítsa a trónörököst. «Igazságot akarunk — szólt. — Kövesse ön meggyőződését.» Az előadások október 21-én kezdődtek. Salzburgban december 11-én a királyné is kihallgatáson fogadta Rónayt, hogy tájékoztódjék nevelése elveiről. Rónay naplója V. kötetében közli a trónörökös számára tartott előadások vázlatát. (Az Árpádokról 4—163. l.)

RÓNAY JÁCZINT.

Hirsch Nelli rajza.

A menyegző után a királynét a bécsi *világkiállítás* ünnepei, a fejedelmi látogatások stb. tartották vissza; egy ily alkalommal, június 29-én történt, hogy Augusztá német császárnét megtanította néhány magyar szóra is, melylyel Andrassy estélyén a vendéglátást megköszönje. Még jobb hatást keltett, hogy midőn a világkiállítás berekesztése után s a kholerának némi szüntével október elején ismét Gödöllőre ment pihenni, egy hitelesség tekintetében alig ellenőrizhető adoma szerint a Ráday Pál gróf jelenlétében adott családi ünnepen a királyt Vörösmarty szavaival köszöntötte volna fel, hogy «addig éljen, míg a honnak él». A király személye iránt való mély tiszteletből történt, hogy a ház november 22-én hosszas vita után, de mégis óriási (191 szónyi) többséggel Perczel Béla indítványa értelmében elhatározta a királynak trónralépése huszonötödik évfordulóján való üdvözlését. A királyi pár Gödöllőről, hol a rókavadászatok stb. elég szórakozást nyújtottak, már november 28-án bement Budára, hogy másnap a király fogadhatta az országgyűlés küldöttségét s a többi küldöttségeket, 30-án pedig nejével Bécsbe utazott, ott lévén helyük a tulajdonképeni ünnepeknek, melyek az évfordulón, december 2-án érték el tetőpontjukat. Mivel a Pressében kevéssel azelőtt jelent meg egy cikk, mely vádolta a császárnét, «a sajátságos nőt», hogy szívesebben tartózkodik másutt, mint Bécsben, a császár erre czélozva, a Concordia írói egyesület szintén tisztelgő küldöttsége előtt reményét fejezte ki, hogy a sajtó nem avatkozik a családi és magánéletbe. A császárné különben már december 3-án ismét odahagyta Bécset, hogy még az este királyné és háziasszony lehessen Gödöllőn, hova másnap a király is követte. A felsőházban december 23-án valóságos tüntetés volt a királyné mellett, midőn Haynald kalocsai érsek az elnök után felszólalt, hogy külön is kifejezze az iránta országosan érzett tiszteletet. A királyné ismét családja körében, Gödöllőn fogadta a névnapi, majd az immár egy várossá egyesített Budapesten a születésnap hódolatot; 1874 január 10-én pedig Münchenbe utazott, hol 8-án Gizellának leánya született.

V.

CSÖNDES ÉVEK.

(1874—1879.)

«Európa legszebb nagymamája», a hogy első unokájának születésétől fogva a királynét nevezgették, 1874 július 28-án Ischlből Wight-szigetére ment nyaralni,* a hová Magyarországból vitetett rókát, hogy kedvelt vadászatait ott is folytathassa. Látogatást tett Londonban, október 1-én indult vissza Bécsbe s onnan a Gödöllőről Possenhofenig eléje siető király kíséretében két napi időzés után okt. 8-án Gödöllőre. November 4-éig családja kedves körében itt pihente ki fáradozásait. Azután a királylyal együtt Csehországba ment vadászatokra, november 11-én Prágában meglátogatta Ferdinánd királyt, s 13-án egyedül tért vissza Gödöllőre. Ott ünnepelte neve-, majd születésnapját s közben csak éppen november 20-án, Károly Ferdinánd főhg. temetésére rándult föl Bécsbe. Újévtől (1875) a fővárosban időzött. Január 25-e táján ment át Ausztriába,** s a király velencei és dalmátországi utazása (1875. ápril 1. — május 15.) alatt Münchenbe, majd Ischlbe. Ezúttal nem volt jelen sem ő, sem maga a király, mikor a pártok fuziójáról nevezetes országgyűlés 1875 május 24-én véget ért.

A június 29-én elhunyt *Ferdinánd király* temetése, majd *Rudolf* trónörökös betegsége egyideig Bécsben tartották a királynét, ki Ischlbe, majd július 29-én a normandiai Sassetotba, vagy mint ő magyarosan tréfásan nevezte «Sástó»-ba utazott; az új országgyűlést tehát a király augusztus 31-én az ő távollétében nyitotta meg. Érthető izgalmat keltett az a hír, hogy Sassetotban a királyné szeptember 11-én lováról lebukván, egy ideig eszméletlenül hevert a földön, de megnyugvást és nagy örömet okozott, hogy másnap már a veszélyen túl volt. Szeptember 25-én Párisba, október 6-án Bécsbe és másnap Gödöllőre érkezett. November 2-án *Klotild*

* A királyné angolországi tartózkodásaira nézve l. «Elizabeth, Empress of Austria. A Memoir by A. de Burgh. London, 1899. (Hutchinson and Comp.)

** Ezen az úton veszett el a királyné «Farkas» kutyája, melyet Gödöllőn 1873-ban kapott s melyet ő maga tanított meg egyre-másra. Most hiába táviratoztak utána mindenfelé; néhány nap múlva azonban a hű állat besompolygott a bécsi Burgba, s pár pillanat múlva a királyné lábánál lehelte ki páráját. Budapestről Bécsig a maga lábán tette meg az útát.

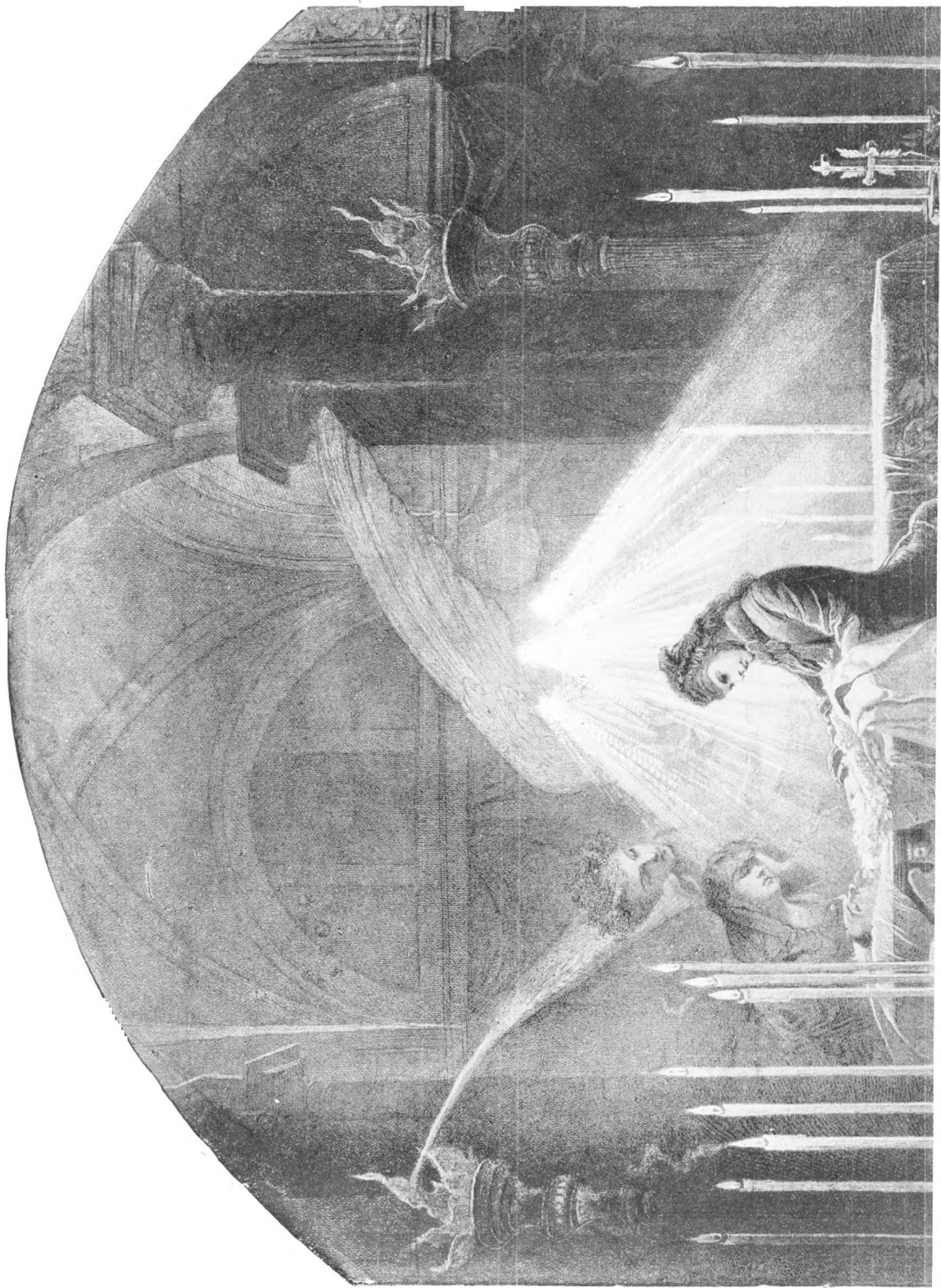

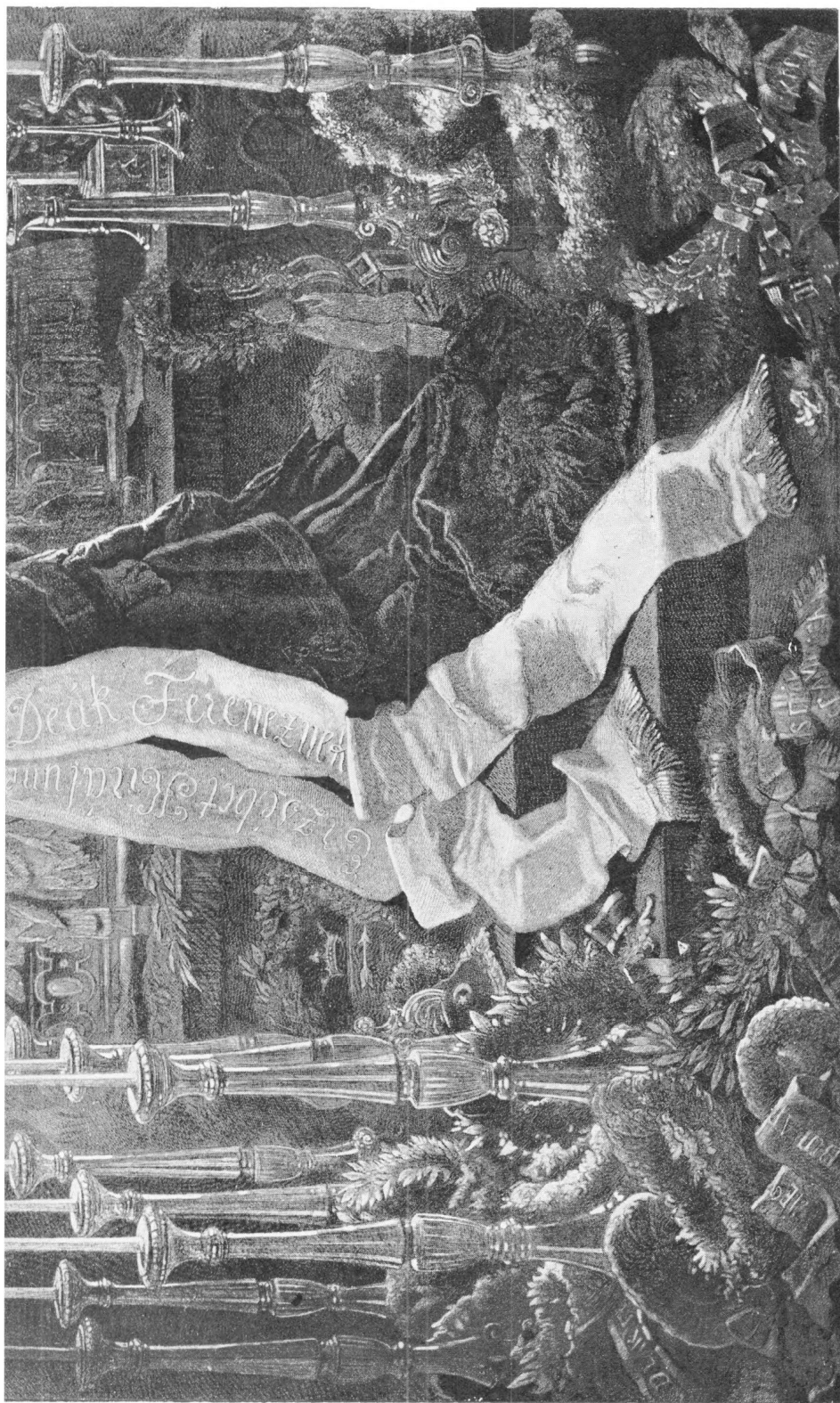
A bécsi cs. kir. hitbizományi könyvtárban lévő metszet után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

Charleton J. festménye után.

Zichy Mihálynak a Magyar Nemzeti Múzeumban levő festménye után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ DEÁK FERENCZ RAVATALÁNÁL (1876).

főherczegnőhöz intézett levelében innen szőlította adakozásra Ausztria és Magyarország hölgyeit, hogy a százados örömnépét ülő *hernalsi* katonatiszt-leányokat nevelő intézetben új alapítványos helyeket lehessen fölállítani; és az ő tízezer forintjával megkezdett gyűjtés csakhamar mintegy félmillió forintra nőtt, mit Klotild főherczegnőhöz Bécsből küldött kéziratában 1876 május 30-án meg is köszönt a közönségnek. 1875-ben Gödöllőn fogadta az országgyűlés névnapi jókívánságait, ismét ott ülte családja körében születése napját és a karácsonyt. Midőn azonban 27-én a királylyal Budapestre rándult be, erős orrvérzés fogta el, melyet éjjelig alig állíthattak el, s elgyöngülván, 1876 újév napján *Majláth* György országbíró nejét kellett kérnie, hogy a hódoló küldöttségeket nevében fogadja. A képviselőház elnöke, *Ghyczy* Kálmán különben január 8-án bejelentette a kettős üdvözlétért mondott köszönetét, melyet a ház, mint mindenkor, most is élénk éljenzéssel fogadott.

Január 15-én táviratot kapott a királyné édes anyja nagy betegségéről, mire másnap *Festetich* grófnő és b. Nopcsa főudvarmester kíséretében Münchenbe utazott. Onnan január 25-én megvigasztalódva tért haza, itthon azonban *Deák* Ferencz haldoklásának híre fogadta. A királyné, ki Ferencz napján Deákot utazásai közben is mindenkor üdvözölni szokta, most január 28-án délután ismételve elküldte Deák lakására udvarhölgyét, *Festetich* Mária grófnőt, hogy megkérdezze, meglátogathatja-e a beteget; s még az éjjel tőle tudta meg, hogy nemes lelkét kilehelte a haza bölcse. Nevével a történelem örökre összeköti az övét, mert ők ketten voltak legfőbb tényezői a nemzet és a Habsburg-ház kibékülésének. A királyné *Festetich* grófné által mindjárt másnap kifejezte legmélyebb részvétét a család előtt, január 31-én pedig első volt, ki személyesen helyezte baberkoszorúját a nagy halott ravatalára s könyezve imádkozott lelke üdvéért. Ez a jelenet mélyen bevésődött a nemzet szívébe s az a nemzet és királyi család egyetértésének mindenkor legmeghatóbb emléke marad.*

Február 3-án a temetésen a távollévő királyt báró Mondel tábornok, a királynét pedig báró Nopcsa udvarmester képviselte. Az egyszerű polgár temetését a gyászlobogós királyi palotából nézte végig a királyné, ki azután azonnal Bécsbe utazott. «Ő felségeik kegyeletes részvéte — szól a képviselőház elnöke, *Ghyczy* a koporsó beszentelésénél — újabb elismerése a boldogult nagy érdemeinek; bizonyítéka felséges urunk és asz-

* Trefort közoktatási miniszter Than Mórral azonnal vázlatot készíttetett a felséges jelenetről, melyet Zichy Mihály festménye ennek nyomán örökített meg s mely mindenkor tárgya marad a magyar képzőművészetnek. A M. T. Akadémia 1898 szeptember 12-én elhatározta, hogy ezt a jelenetet palotája oszlopcsarnokában fehér márvány domborműben örökítteti meg. Strele-Bärvangen osztrák költő is szép költeményt írt a királyné kegyeletéről.

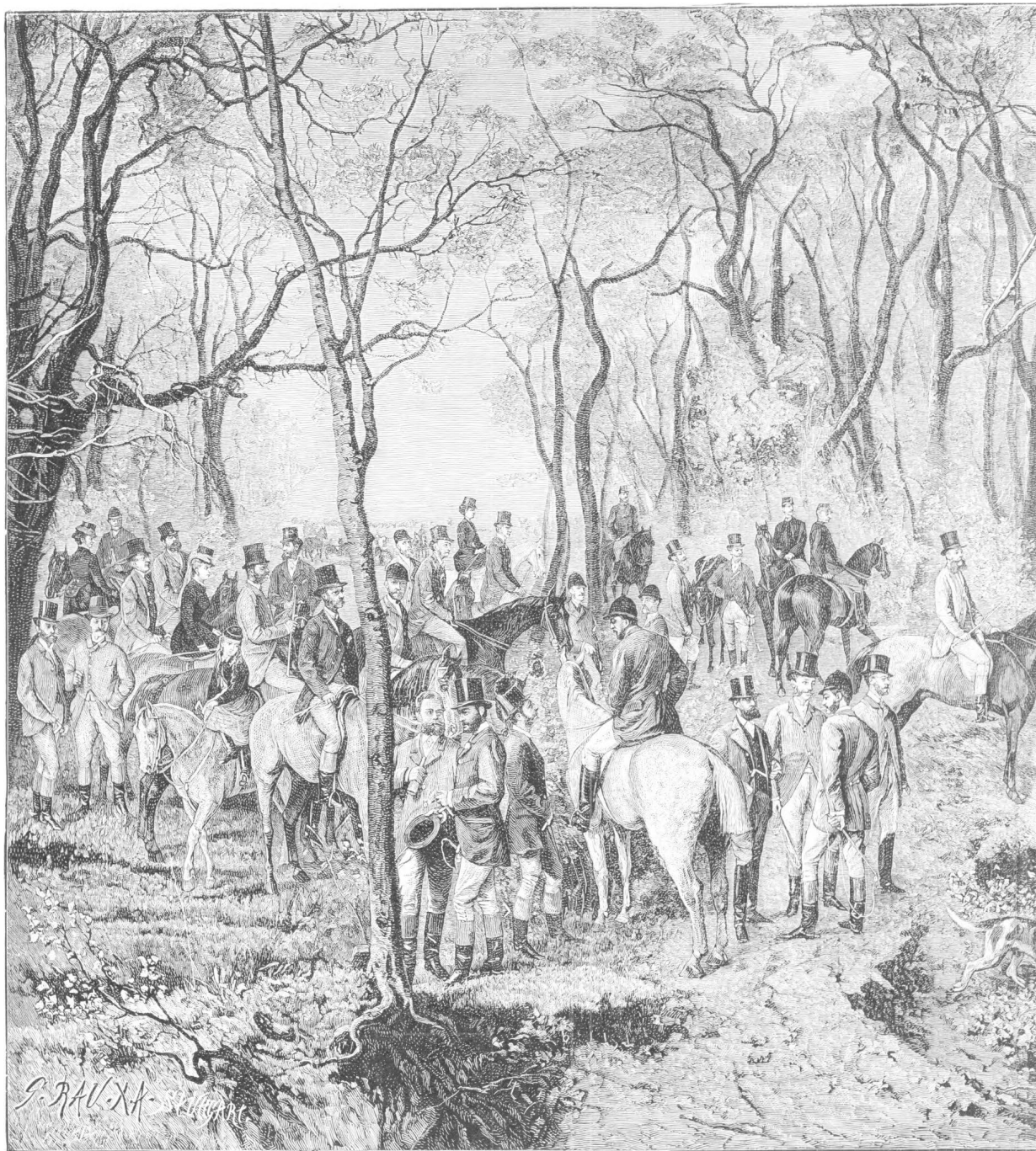
szonyunk közügyeinkért való legmagasabb, meleg érdeklődésének; s bizonyítéka egyszersmind a korona és az ahhoz hódoló mély tisztelettel ragaszkodó nemzet között fennálló azon szívélyes viszonynak, melynek fennállása nagy részben azon férfiúnak érdeme, kinek hűlt tetemei e ravatalon fekszenek». A királyi pár részéről tanúsított részvétet kiemelte Ghyczy a képviselőháznak február 7-én tartott ülésében is, 10-én pedig a Deák végtisztességének rendezésére kiküldött bizottság jelentését mutatta be, mely a koszorúzás jelenetének rövid, de hiteles leírását tartalmazza.

A királyné február második felétől ápril 3-áig üdült Angolországban, hol a londoni magyar egyesületről sem feledkezett meg, miről *Beust* gróf nagykövet az egyesület május 13-iki lakomáján azzal emlékezett meg, hogy «a császárné és királyné neve az országban oly népszerű s minden magyar-nak oly drága.» A királyné Miramarében nyaralt s onnan szeptember 17-én érkezett Gödöllőre; 24-én csupán levélben üdvözölte a brazilai császárnét, Terézia Krisztinát, kit aznap a rossz idő gátolt, hogy őt Budapestről fölkeresse. Gödöllőn a keleti bonyadalmak miatt gr. *Andrássy* külügy-miniszter is többször időzött a király mellett, ki e bonyadalmak miatt november 5-én a királynét egyedül volt kénytelen elengedni a pardu-bitzi (csehországi) vadászatokra. Ezek azonban a zord idők következtében elmaradván, a királyné 6-án Prágában meglátogatta *V. Ferdinánd* özvegyét s még az este visszatért Gödöllőre. Így ismét itt fogadhatta a törvényhozás két háza elnökeinek név- és születésnapj, valamint újévi üdvözléseit.

A királyi pár 1877 január 3-án költözött be Budára, hol a 21-iki udvari estélyen nagyon kiténtette *Sermed* effendi török főkonzult, mi az adott politikai viszonyok közt nem csekély figyelmet keltett. A királyné február 5-én Bécsbe utazott ugyan, Mária Valériát azonban Gödöllőn hagyta, mivel az osztrák fővárosban a gyermekek közt torokbetegségek uralkodtak, de február 28-án ismét fölkereste őt s márczius 11-ig maradt nála. Márczius 25-én, mint a lapok gyanították, válaszul *Ignatiev* gyöngédtelen megjegyzéseire, újból Gödöllőre érkezett és ápril 8-án tért vissza Bécsbe, hol a dynastia 18—21 közt *Albrecht* főherczeg ötvenéves katonai szolgálatát ünnepelte. A királyné Ischlben érte meg azt az örömet, hogy *Rudolf* trónörökös Bécsben július 24-én utolsó vizsgálatait is letévén, önálló udvartartást kapott. A királyné, ki Ischlben sz. István napján misét mondott, és szeptember 17-én újra odautazott, «hová a (bécsi) császári magányból már annyi sohajt küldött», Gödöllőre.* Idejött másnap Mária Valéria s

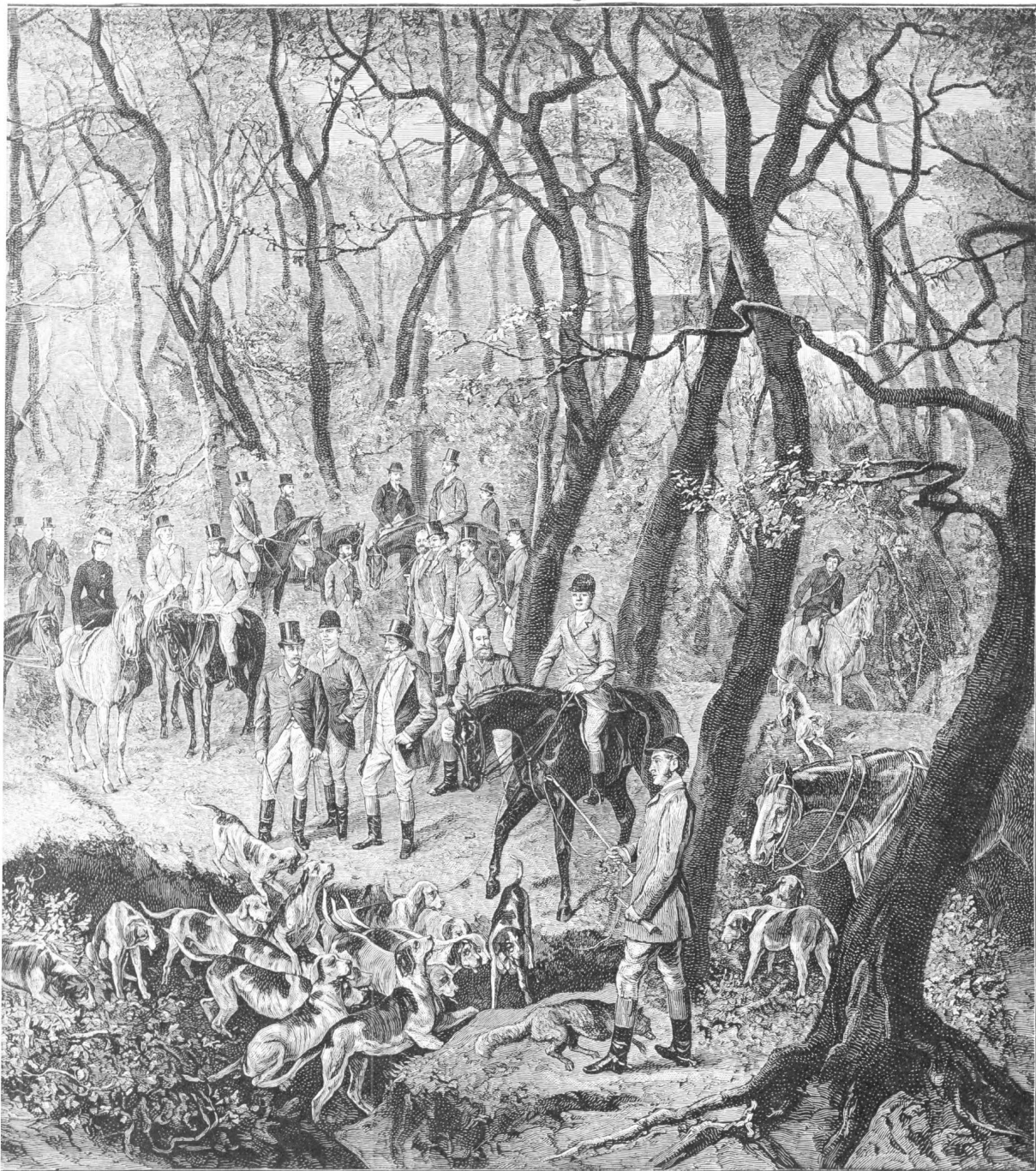
* Rónay, VI. 309.

UDVARI RÓKAVADÁSZAT BUD

Richter V. festménye után,

APEST KÖRNYÉKÉN.

harmadnap a király is és 24-én itt hirdették ki a királyné unokahúgának, *Wallersee* bárónőnek *Larisch* gróffal való eljegyeztetését, melyet október 20-án követett a lakodalom. Az igaz, hogy Rónay Jácintnak ezúttal kellett életében először *németül* esketnie, de a királyné biztosította, hogy beszéde mindenkit elérzékenyített. A szokott szórakozások, vadászatok és a kedves családi ünnepek után a királyné december 27-én Budára ment be. Másnap a trónörökös kíséretében onnan indult Angliába, hol a londoni magyar egyesület 1878 február 6-án a trónörököst kérte meg, hogy hódolatáról és hű érzelmeiről biztosítsa. A királyné február 22-én reggel magyar sürgönyben tudatta Bécsbe érkezését kis leányával, ki Angliába is mindig magyar leveleket írogatott neki s a ki most 27-én Gödöllőről az ő ölelésére sietett.

Junius 30-án a királyné Ischlbe ment s augusztus 31-én (királyi férje schönbrunni kéziratával egyidőben) innen intézte Tisza miniszterelnökhöz azt a nevezetes kéziratát, mely a *vöröskereszt-egyesületek* megalakítására vezetett. Nem kételkedett benne, hogy Magyarország hölgyei «áthatva a nő abbeli *legnemesebb* hivatásától: *szenvedéseket enyhíteni*», a kötelmek hű teljesítésében megsebesült, vagy a rendkívüli fáradságok következtében betegen szenvedő harcosok iránt nem késnek magasztos hivatásukat tettekben is nyilvánítani. Szíve sugallatát is követi, midőn felszólítja Tiszát, hogy nevében felhívja és buzdítsa az ország minden rangú hölgyeit, hogy egyenként vagy testületileg, a fennálló vagy ezután alakítandó nőegyesületek útján a lehető legsikeresebben és kiterjedt mértékben előmozdítsák a sebesült vagy beteg katonák segélyezésére és szenvedéseik enyhítésére irányzott, az egész monarchiában» immár örvendetesen nyilvánuló törekvéseket. «Meg vagyok győződve — szól végül — hogy szavam nem fog siker nélkül elhangzani, midőn kedvelt Magyarországom mindenkor áldozatkész hölgyeihez a szenvedők érdekében fordúlok, biztosítván egyúttal őket, hogy ebbeli törekvéseiket a legmelegebb részvéttel és támogatással kísérve, különös meglegedésemre fog szolgálni, ha a mi gyöngyeinknek is sikerülend enyhítő vigaszt és segédelmet bő mérvben nyújtani ott, hol a trón és haza iránti köteleesség hű teljesítése vérző fájdalmakat okozott.»

Az ország 135 nőegylete s a társadalom nagy lelkesedéssel fogadta a királyné felhívását. Ma már a szent István koronája országai vöröskereszt-egyesületének, mely szerves összeköttetésbe lépett az osztrák *Patriotischer Hilfsvereinnal*, hazánk területén mintegy 50,000 tagja van, vagyona körülbelül harmadfél millió forintra rug és háború idején kórházaiban több mint 30,000 beteget ápolhat. A királyné, mielőtt szept.

14-én Gödöllőre jött volna, Bécsben, azután pedig szeptember 20-án Budapesten is meglátogatta a sebesülteket, s ezzel személyesen is jó példát adott.

Míg ekként ismét a *szeretet politikáját* gyakorolta, máskülönben szerényen visszavonult a közélettől és a politikai jelentőségű ünnepek közül csak az iránta mindenkor lelkesedő országgyűlés megnyitását (1878. október 20.) vett részt, mely családi ünnepein ezúttal is hódolattal üdvözölte őt. Csöndesen élt családjának és kedvteléseinek Gödöllőn.

1879 január 2-án cserélte föl annak nyugalmát Bécs zajával.

A királyné elmenekült az *ezüstmenyegző* ünnepi előkészületeinek zaja elől Irországba, de már márczius 23-án visszaindult Bécsbe, jóval előbb, mint tervezte, és pedig a nép hite szerint azért, mert Szeged pusztulásának (márczius 13.) híre után nem volt maradása. Különben már egy hónap sem választotta el a nagy családi ünneptől. A képviselőház még ápril 4-én, a felsőház pedig másnap megválasztotta a 21—21 tagú üdvözlő küldöttséget, melyet a királyi pár, minden más küldöttség előtt, Bécsben már 21-én fogadott is.

A képviselőház, melynek fölíratát *Jókai Mór* szerkesztette, a szeretet, hála és az áldás érzelmeit tolmácsolta a trón előtt. «Áldja meg Isten felséges királynénkat, kit szent névelődének erényeivel és csodabájával fölékesített, miszerint a kenyér rózsává alakulva hull kezéből: a jótétemény szeretetté felmagasztalva! Találja meg magas jutalmát abban, hogy a mit szent névelőde csak mint églakó ért el, ő már e földön elérte: midőn azon *egyedüli szent* alakká emelkedett, *a kit minden vallásfelekezet megünnepel.*» A király a királyné nevében is válaszolva, boldogító érzésnek mondta, hogy a mai napon egy nagy népcsalád környezi őket, mely örömeiben találkozik a fejedelemével és szeretettől, hűségtől sugalt buzgó kívánságokat intéz jólétökért az egek urához. A főrendeket felhívta, hogy híven őseik dicső példájához, hasonló érzelmek közt sorakozzanak majdan *fia* köré. Budapest küldöttsége előtt pedig, mely nyomban a horvát tartománygyűlés küldöttsége után következett, sajnálatát fejezte ki, hogy e hű érzelmek nyilvánulását nem fogadhatja jelenleg Magyarország fővárosában, «hol a királynéval mindig oly szívesen időzik». Ápril 24-én a fogadalmi templomban, melyet e napon szenteltek föl, Kutschker bécsi bibornok-érsek áldotta meg az uralkodó párt. A fényes ünnepek 27-én a hódoló díszfelvonulással értek véget.*

* Az ezüstmenyegzőre nézve l. a polit. lapokon kívül: Magyarország és a nagyvilág, 1879. 17. és 19. sz.; Vasárn. Ujság, 1879. 16—17.; Höke Lajos a Föv. Lapokban, 94. sz.

Tisza miniszterelnökhöz eznapi intézett kéziratában a király kijelentette, hogy tisztább és bensőbb örömet harminczévi uralkodása alatt alig élvezhetett, mint ezekben a napokban. Őt és a királynét mélyen meghatotta az őszinte szeretet és hű ragaszkodás önzéstelen nyilvánulása. Büszke és boldog, hogy ezen birodalom népeit saját nagy családjául tekintheti; a nép szeretetében mindketten hatását látják annak a mennyei áldásnak, melyért huszonöt évvel előbb egybekelésök alkalmával frigyökre az oltárnál esdettek. «A zajos ünnepek elmúltak — szólt, — de ezen napok hálás emléke sohasem fog sziveinkben elhalni.»

Magyarország hatóságai és a királyi pár nagyszerű alapítványokat tettek e nap emlékére s a király Magyarországon 212 elítélt rabnak adott kegyelmet, melyet csak a nemzetiségi izgatások miatt elítélt Miletics Szvetozár utasított vissza. A képviselőház elnöke, Szláv József, már április 26-án jelentést tett az üdvözlő küldöttség eljárásáról.

Ezzel azonban még nem értek véget az ünnepélyek. Május 3-án a törvényhozás elnökeivel együtt a tagok is nagy számban jelentek meg a fővárosba érkező királyi pár fogadtatására, a nép pedig, mely a lejövetelről csak az utolsó pillanatokban értesült, hatalmas tömeggé összeverődve, óriási lelkesedéssel fogadta a királyi párt. Maga Erzsébet királyné is ismételten és pedig meghatottan fejezte ki köszönetét.

A király május 7-én, a királyné pedig Gizella főhercegnővel és Lajos bajor herczeggel 10-én távozott el a fővárosból; és csak szeptember 16-án tért ismét vissza Gödöllőre. Innen november 12—18 közt Bécsbe kellett ugyan mennie, hogy jelen legyen *Mária Krisztina* főhercegnőnek, a spanyol király menyasszonyának a trónigényekről való lemondásán, de Erzsébet napját már ismét Gödöllőn ünnepelte. A szokottnál korábban, december 15-én költözött vissza Bécsbe, és ott fogadta a magyar törvényhozás születésnapjára és újévi jókívánságait, melyeket szokott kedves-ségével viszonzott.

VI.

KÖZÜGYEK ÉS UTAZÁSOK.

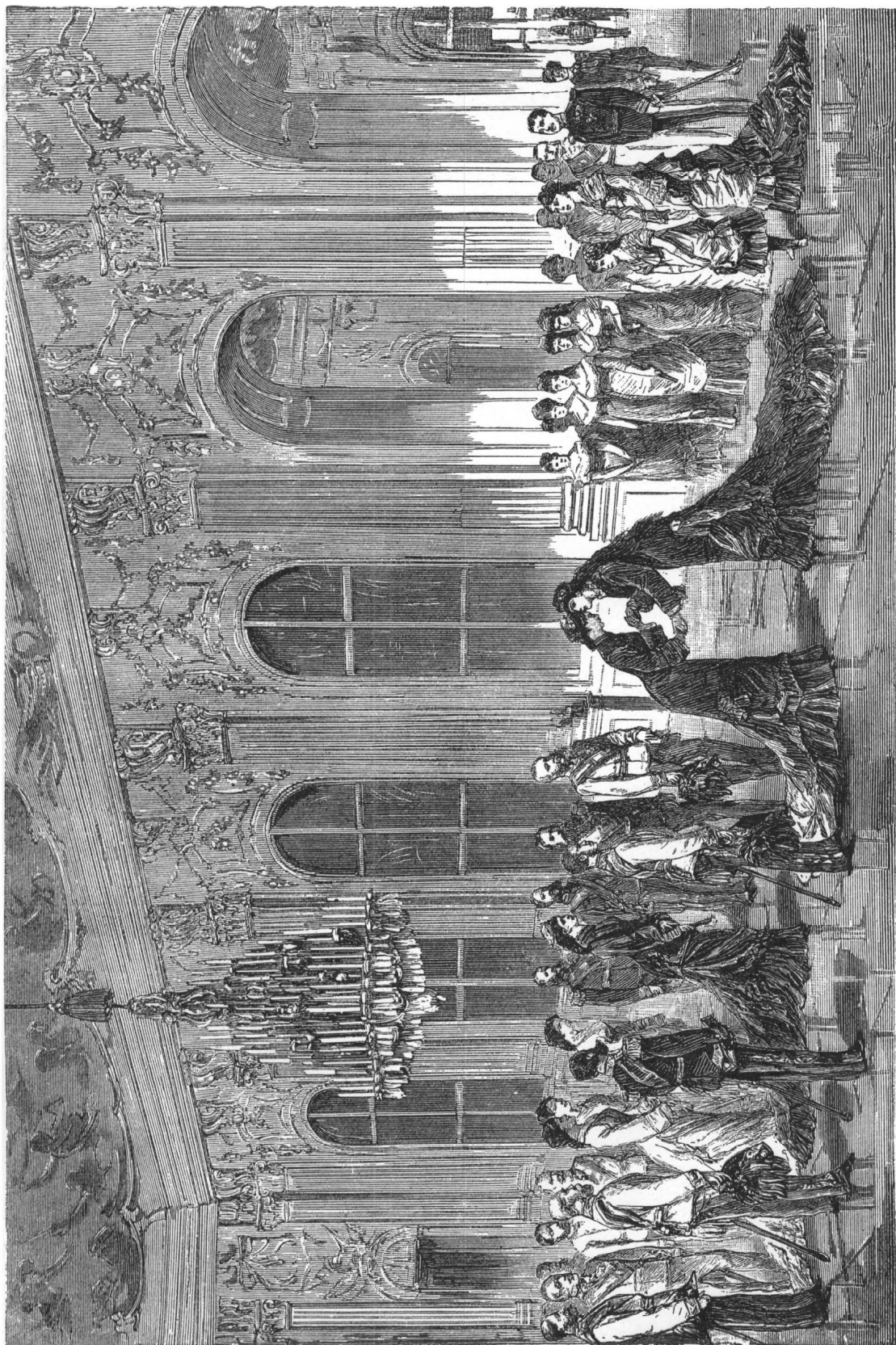
(1880—1889.)

A királyi családban mindenesetre korszakalkotó jelensége volt annak az eseménynek, hogy *Rudolf* trónörökös 1880 márczius 7-én jegyet váltott *Stefánia* hercegnővel, a belga király leányával. A képviselő- és a főrendiház ennek a hírére már 9-én örömmel fogadta, másnap pedig megalakította a királyi párt ez alkalomból üdvözlő küldöttséget. A király 11-én maga viszonzta a szerencsekívánatokat, mert a királyné, ki február elsején este indult Irországba, útját félbeszakította ugyan a kedves hírre, Brüsseltől azonban, hová a menyasszony látogatására tért be, csak másnap (12-én) érkezett haza. 18-án már együtt fogadhatták a két ház küldöttségeit, melyeknek szónoka, Simor János hercegprimás örömet fejezte ki, hogy a királyfi választása éppen a nagy nádor unokájára esett. Válaszában ezt a király is boldogító előjelenek mondta, mert így nem kétkedhetik, hogy az unoka nem érzi magát az országban idegennek, és «itt fogja találni a szeretet új kedves hazáját». A főváros küldöttségének fogadtatása után a király és királyné «a legközelebbi viszontlátásra» búcsúzva távoztak.

Nem keltett ugyan jó benyomást, hogy a trónörökös, mint a prágai tábornokar tisztelgésekor kijelentette, atyja engedelmeivel házassága első éveit Prágában kívánta tölteni, de ezt ellensúlyozta az a másik hír, hogy a menyasszony már is elkezdett magyarul tanulni dr. *Dezső* Dénes nagyváradi-egyházmegyei paptól, s hogy a trónörökös megvásárolta a csepini uradalmat Eszék mellett s így Magyarországon is földesúr lett.

A királyi pár május 6-án s a trónörökös másnap hosszabb távollét után a fővárosba érkeztek és tüntető fogadtatásban részesültek.* Különösen két esemény tette fontossá az itt tartózkodást. Az egyik, hogy a *trónörökös* előtt hivatalosan (május 9.) először tisztelgett az országgyűlés két házának küldöttsége és a minisztérium, a másik pedig, hogy (május 10.)

* L. különösen Fővárosi Lapok, 1880. 105. és Pesti Napló, 115. sz.

A KÉT ÓRÓMANYA TALÁLKOZÁSA.

a *vöröskereszt-egyesület* a királyné elnöklete alatt s a királyi család több tagjának jelenlétében tartotta meg közgyűlését. Gróf Zichy Nándorné üdvözölte a királynét, ki «mint ragyogó csillag emelkedik felénk: velünk érez, velünk működik». A királyné kijelentette, hogy a feladat sikeres megoldása végett az egyleteket már a béke idején országszerte szervezni kell. A helybeli teendők ellátása céljából helyettesévé Klotild főhercegnőt nevezte ki, ki azonnal átvette a vezetést; a napirend letárgyalása után a királyné zárta be a gyűlést s a közönség lelkes éljenzése közt távozott. 13-án a fővárost magát is elhagyta. Augusztus 18-án Ischlben az országgal együtt ünnepelte a király 50-ik születésnapját s 20-án szent István napján misét mondatott. Szeptember 8-án Schönbrunnba s onnan Gödöllőre utazott, hová galicziai és magyarországi körútjaiból a király csak október 24-én mehetett utána. Itt mindaketten abban állapodtak meg, hogy Mária Valéria kamaraelnökévé mégsem Daun grófnét, hanem özvegy *Kornis* Mária grófnét teszik. A családi körben megült névnap után a királyné még egy hónapig maradt, azután deczember 20-án Bécsbe utazott, s karácsonyi meglepetésül valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki leánya tanítóját, Rónayt.

A királynénak Bécsben való jelenlétét a trónörökös esküvőjének előkészületei tették kívánatosná; a lakodalmat azonban februárról elhalasztották. A trónörökösnek még elég ideje maradt Kelet bejárására, melyről irt könyve azután magyarul is megjelent; a még nem is tizenhétéves menyasszony nyugodtan tanulgathatott magyarul és — az osztrákok boszuságára — csehül, a királyné pedig 1881 február 14-én ismét Angolországba, Combermere-Abbeybe utazhatott, ezúttal azonban a forrongások miatt kerülnie kellett Irországot. Márczius 18-án, mikor éppen vadászatra indult, a vonat gőzgépe kisiklott ugyan, a kocsik azonban helyökön maradtak, s így a királyné elkerülte a veszedelmet. 28-án Londonon, Párison és Münchenen át indult Bécsbe, hová ő ápril 3-án, fia pedig a Keletről 22-én érkezett vissza. A ház már ápril 25-én intézkedett a bécsi nászünnepeken való képviseltetéseiről s 27-én meg is választotta a harmincz tagú küldöttséget, mely május 7-én tisztelgett a belga királyi pár s másnap a trónörökös és menyasszonya előtt. «Feleségem — szólt a trónörökös — épp oly jó magyar nő lesz, mint a milyen jó és hű magyar vagyok én.» Menyasszonya elé ebben a tekintetben is bátran állíthatta mintaképül édes anyját, Erzsébetet. Az ifjú pár 10-én kelt egybe, s a bécsi fényes ünnepélyek után 18-án Budapestet, a menyasszony nagyatya lakó- és édes anyja szülőhelyét is meglátogatva, a fényes és igazán lelkes ünnepeltetések után 23-án utazott vissza. A király és királyné, kit szintén vártak,

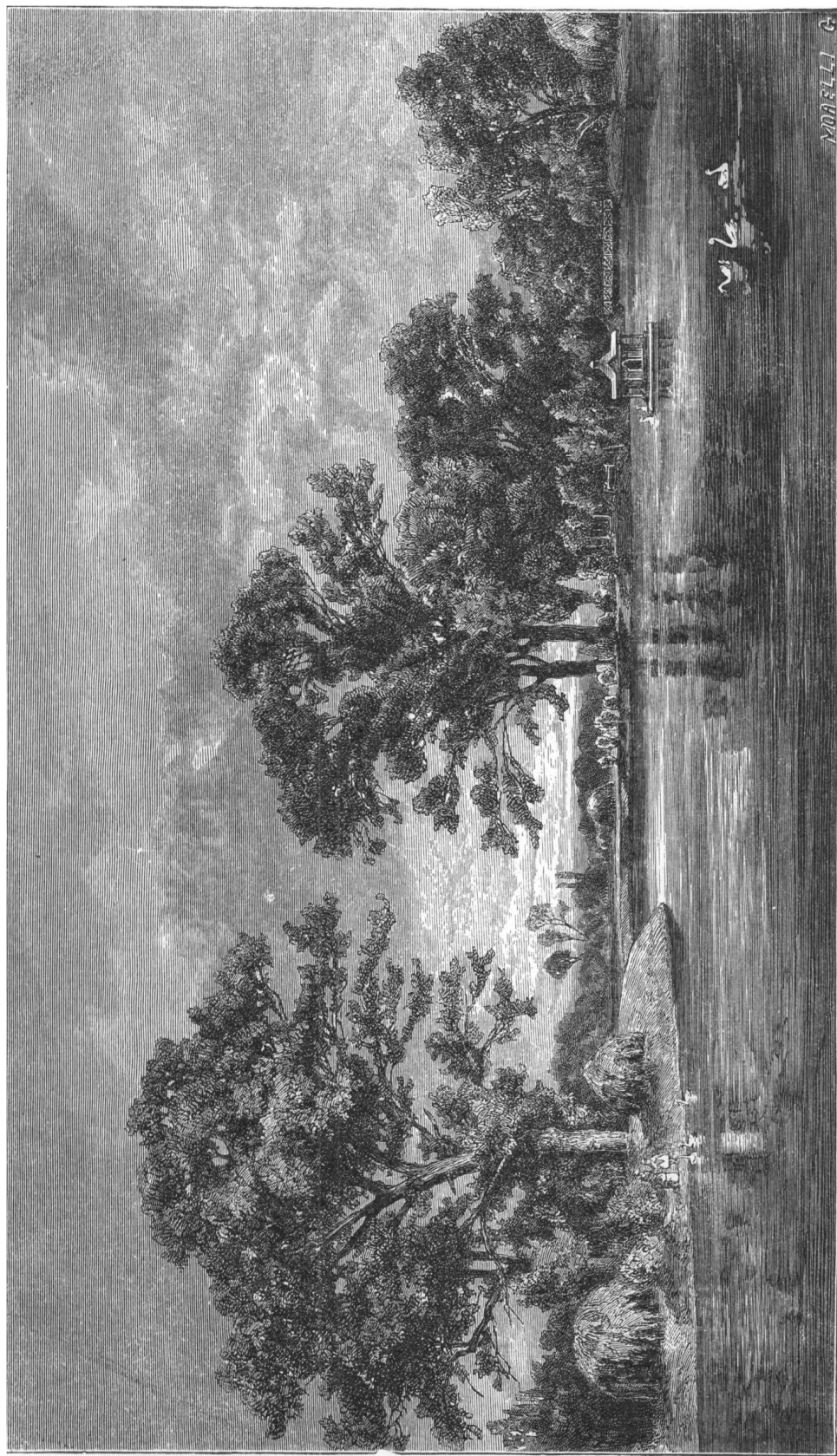
ezúttal nem jött le a fővárosba; egészen gyermekeiknek engedték át «a lelkesült szívelyességet», melyért a király május 24-én nyílt köszönetet mondott s ezt az 1879/81. évi országgyűlés bezárásakor (junius 2.) is ismételte.

A királyné nem jelent meg ez ünnepen sem; junius 14-én Bajorországba utazott Mária Valériával, majd pedig Ischlben töltötte a nyarat. Egész családjával ott ájtatoskodott sz. István napján, és csak szeptember 8-án este indult Gödöllőre, hová harmadnap érkezett. Szeptember 25-én maga és a király nevében személyesen helyezte koszorúját főtí szomszédja, gróf *Károlyi* István koporsójára. Szeptember 28-án nem vett részt az országgyűlés megnyitásán, október 16-án azonban nem kerülhette el, hogy Bécsbe menjen Umberto olasz király fogadtatására, november 1-én azonban a királylyal együtt már ismét «otthon» volt Gödöllőn. Mert hiszen «Bécsben az udvar — írta annak egyik embere, *Rónay* — császári, Budán királyi, Ischlben, Gödöllőn családi». Itt ülte meg nevenapját. December 8-án az egész családot itt döbbsentette meg a bécsi Ringszínház égésének híre s az elégettekért 15-én a királyné itt mondatott gyászmisét, hogy azután 21-én szomorúan búcsúzzék el Gödöllőtől.

1882 február 2-án a királyné b. Nopcsa, Festetich Mária grófné és három kamarahölgy kíséretében ismét Angliába utazott, Combermere-Abbeybe. Mialatt Dalmácia és Hercegovina nyílt lázadásban állt, s a király még éjjel is akárhányszor fölkelte magát, hogy sürgős esetekben azonnal intézkedjék s megakadályozzon egy általános délszláv-lázadást, nyugodtan üdült márczius 5-éig.* Azután Párisban töltvén néhány napot, 16-án érkezett vissza Bécsbe, ápril 26-án pedig Budapestre, hová csakhamar a király is követte. Az udvari körök ezúttal politikai szükségnek tartották, hogy a királyi pár a magyar fővárosban kissé hosszabb időt töltsön** s a magyar lapok is bizonyos elégtétellel hirdették, hogy «a monarchia süllypontja rövid időre ismét a magyar fővárosban van.» A délszlávoknak kellett megmutatni, hogy Budapest valóban királyi főváros; sőt éppen most bocsátották világgá azt a hírt is, hogy a trónörökös őszszel szintén ide teszi át udvartartását. A királyné számos jótékony intézetet látogatott meg, a nép mindenütt nagy tisztelettel fogadta és sok apró adomával tudta bizonyítani jóságát és kedvességét. Május 16-án a királyi pár Bécsbe, illetőleg Schönbrunnba tért vissza, hol junius 4-én *Mária Valéria* fölvette a bérmlás szentségét. Juni 14-én a királyné Bajorországba ment rokonai látogatására, honnan Ischlbe, majd (szeptember 8.) Schönbrunnba

* Angol lapok szerint naponként 25,000 frankot költött; már a mult években is roppant költségesnek írták angolországi udvartartását.

** *Rónay*, VII. 231.

RÉSZLET A GÖDÖLLŐI ALSÓ PARKBÓL.

és a triesti zajos napok (szeptember 16. — 19.) után szeptember 20-án Gödöllőre tért pihenni. Október elsején tizenhatodmagával kirándult Vise-grádra, hol *Rónay* elmondta a vár történetét és *Schulek* építész magyarázta meg a Salamon-tornyának helyreállítása munkálatait. Október 22-én Gödöllőről a király a királyné nevében is táviratban bízta meg *Tisza* miniszterelnököt, hogy a család előtt kifejezze valódi részvétét, melyet *Arany* Jánosnak aznap történt halála miatt «a család méltó fájdalma s a nemzet nagy vesztesége iránt érez». A királyné szívesen olvagatta *Arany* műveit s az első magyar költemény, melyet *Mária Valéria* betanult, «A méh románcza» volt Aranytól. Halottak napján a királyné *Deák* Ferencz sírjára is küldött koszorút. *Ferenczy* Ida és *Kornis* grófnő útján is magyar könyveket vásároltatott *Mária Valéria* karácsonyfájára. Deczember 20-án az udvar a budapesti várpalotába költözött át. A királyné nem vett részt a Bécsben és Ausztria más helyein a Habsburg-ház hatszáz éves uralkodásának emlékére deczember 25—27. rendezett ünnepségeken. A király és a trónörökös pár részt vett ugyan, de 30-án szintén visszajött Budapestre s együtt ünnepelték az újesztendőt.

1883 január 8-án a várpalotának villammal először világított termeiben udvari bál volt, s gyémántos diadémmal a fején, gyöngyszín-szürke ruhájában mint igazi fejedelemsasszony jelent meg azon a királyné is, «Európa legszebb nagymamája». Jókedvű volt és különösen a csárdásban gyönyörködött. *Jókai* előtt elragadtatással beszélt a gödöllői szeptemberi napok gyönyörűségeiről s hogy mennyire szereti az ottani kastélyt, melynél csak a budai lak kedvesebb. S nem szük itt a lakás; hiszen ott van a tövében a gyönyörű várkert, a mihez hasonló semmi királyi palotának sincsen. «Itt örökké szabadnak érzi magát az ember.» Már régebben megígérte gróf *Andrássy* Gyulának, hogy a király előtt szószólója lesz a várpalota átalakításának, illetőleg kibővítésének s újraépítésének, hogy — a mint *Korfu* szigetéről később ő maga írta *Ferenczy* Idának* — a dynastia számára Budán olyan otthont teremtsenek, mely élő kifejezése legyen a kölcsönös szeretetnek a nemzet és a dynastia közt. Most kétségkívül neki is része volt benne, hogy a király elfogadta *Ybl* Miklósnak nagyszabású tervét, mely szerint a mintegy 2.200,000 frt költséggel készített várbazáron és várkerten kívül 6.800,000 frton a Krisztinaváros felé is kiépítsék a palotát, mely a szükséges mellékhelyiségeken kívül mintegy 300 tereméből álljon. Az építés ugyan csak 12 esztendő mulva indult meg nagyobb arányokban, midőn *Hausmann* Alajos vette

* Pesti Napló, 1898. 252. sz.

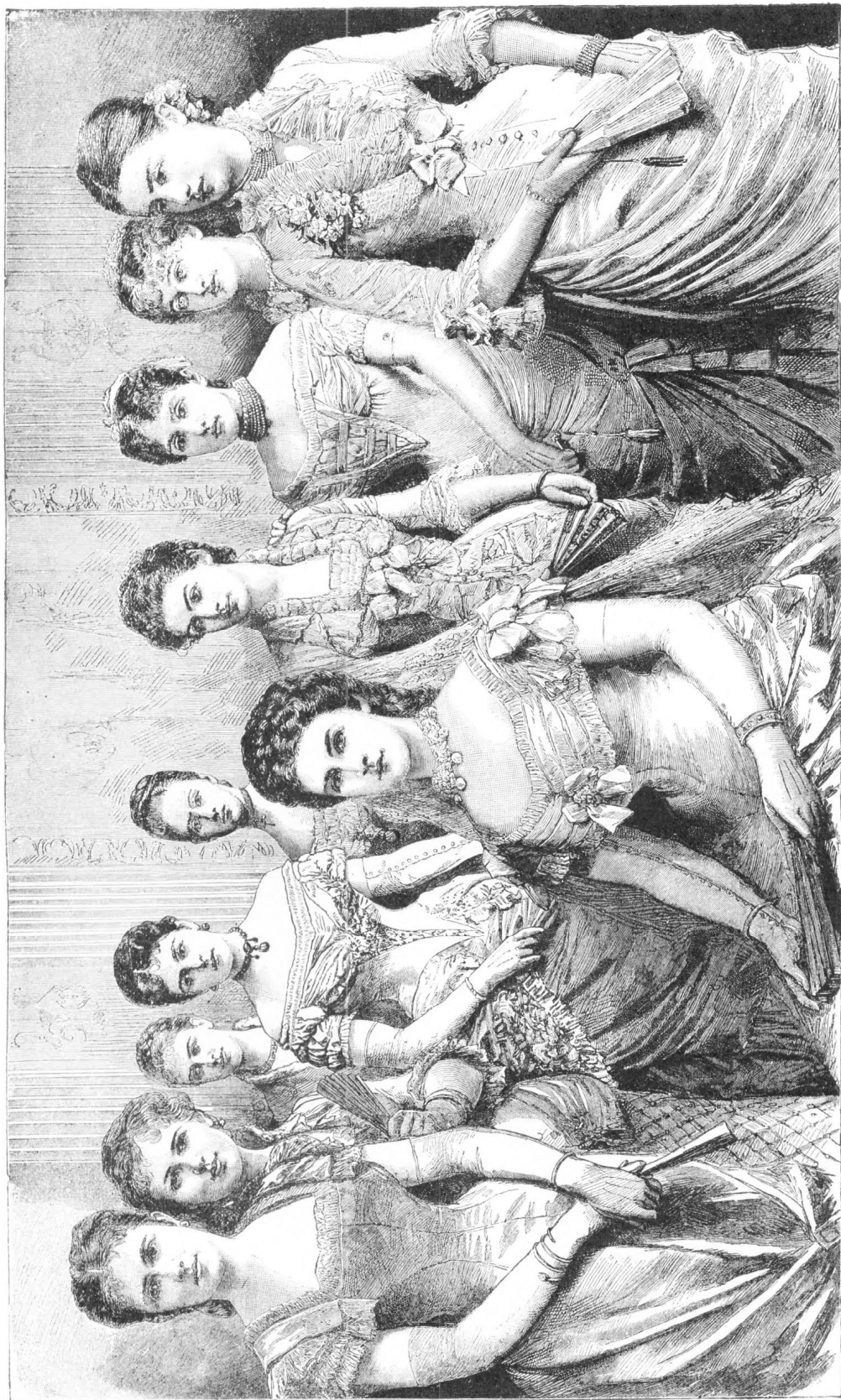
át a vezetést; de a nemzet már a terv elfogadása kieszközlésében is nagy részt tulajdonított a királynénak s ha lehet, még jobban megszerette érte.

A király január 23-án, a királyné 27-én utazott vissza Bécsbe, a hol márczius 16-án *Rónay* Jácintnak tudtára adta, hogy most már fölmenti őt felserdült leánya, *Mária Valéria* tanulmányainak vezetése alól, mit 20-án a király is helybenhagyott s Rónaynak eddigi fizetése meghagyása mellett a vaskorona-rend nagykeresztjét adományozta. 29-én a királyné és *Mária Valéria* éppen Baden-*Baden*-be készült a nagyon beteg *Trani* grófné (a királyné nővére) meglátogatására, mikor *Majláth* György országbíró megöletéséről megdöbbenve értesültek. Különben is éppen az országbíró leányának, *Saroltán*ak kellett volna őket utjokra kísérni. A királyné a királylyal együtt azonnal személyesen megjelentek a leányától búcsúzni jött anyánál, a király a temetésen képviseltette is magát, a királyné pedig ápril 3-ára halasztotta utazását, melyből május 16-án érkezett vissza *Schönbrunn*-ba. Másnap megbízta *Rónay*t, hogy egyideig mégis csak gyakorolja *Valériát* a magyar nyelvben s május 31-én kapta meg (27-éről keltezett) végleges fölmentését. Még az utolsó órákban is figyelmeztette tanítványát, hogy «jó ez a mi lelkes népünk, csak tudni kell vele bánni, tisztelni kell jogait, nemzeti nyelvét s a nehéz órában ott álland mindig, mint legerősebb véde az uralkodóház szerencséjének». Az *Ischl*-be induló királyné június 3-án azzal vált el tőle, hogy búcsúzni *Gödöllő*n fog.

Az a «nehéz óra», melyben tudni kellett, hogyan bánjanak a magyar nemzettel, csakhamar ismét bekövetkezett; és a hogy a beavatottak beszéltek,* a királynénak nevezetes része volt egy igen kényes politikai bonyodalom megoldásában. Augusztus 21-én ugyanis Bécsben a király elnöklete alatt minisztertanács volt** a horvátországi zavargások (a közös feliratú czimereknek *Zágrá*ban és a magyar zászlónak *Új-Gradiskán* történt letépése) ügyében. *Tisza* miniszterelnök azt követelte, hogy a zászlót s a czimereket katonai tisztelgés mellett helyezték vissza s hogy a végrehajtással magát a bánt bízzák meg. A király a több óráig tartó minisztertanácsot szokatlan felindulással hagyta oda s jóformán köszöntés nélkül távozott. Este a királyné az operaszínházban báró *Nopcsa* által tudtára adatta a miniszterelnöknek, hogy a királyt a *königgrätzi* csata óta még nem látta ily levertnek és szomorúnak s arra kérte, hogy, hacsak lehet, engedjen álláspontjából, noha ő különben nem tudja, miről van szó. *Tisza* megindultán jegyezte meg, hogy éppen a dynastia érdekében nem

* Mikszáth Kálmán (úgy látszik, *Tisza* Kálmán elbeszélése után) «Országos Hírlap», 1898. szept. 13. és «Pesti Hírlap» szept. 14.

** Részt vettek benne *Tisza*, *Szapáry* és *Bedekovich* miniszterek s *Pejachevich* horvát bán.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ UDVARHÖLGYSÉI KÖRÉBEN. (1882.)

engedhet. Másnap délután 2 órakor a közös miniszterek is részt vettek a tanácskozásokban (az osztrákok nem, mi évek óta először történt) s a király készségesen elfogadta a magyar miniszterek előterjesztését, mit mindannyian a királyné közbelépésének tulajdonítottak.*

Augusztus 20-án a királyné már Laxenburgban volt, hová a trónörökös pár Prágából még május 12-én átköltözött és szeptember 2-án Mária Valériával újra megjelent, hogy megcsókolgassa a várva-várt vendéget, aznap született unokáját, kit azután 5-én az ő nevére *Erzsébet*nek kereszteltek, s a kit ő maga tartott keresztvívze.**

Szeptember 23-án Mária Valériával Gödöllőre utazott s negyednap fogadta Rónayt, kit újra fölkért, hogy minden második nap ismét magyar előadásokat tartson Mária Valériának, a mit meg is tett november 3-áig, midőn hazatért Pozsonyba, hol egy pillanatra üdvözölte még őt a királyné, midőn november 26-án visszatért leányával Ausztria fővárosába, de pár nap múlva ismét visszaérkezett. Berlini lapok közölték először azt a hírt, hogy a királyné leesett lováról s hogy ennek következtében pihennie kell s lemondania eddigi szenvedélyéről, főképpen a gödöllői pompás lóiskoláról és az irországi vadászistállóról, melyet már fel is oszlattak, mivel nem megy többé Irországba. A királyné különben most deczember 15-én leányával együtt ép egészségben hagyta el Gödöllőt s este ura, a király is követte őt Bécsbe.

Az 1884. újesztendőt a királyné itten kezdte meg hosszú sétáit, melyekben fáradhatatlanságának utóbb oly bámulatos jeleit adta. A tartós gyöngélkedéséről szállongó leverő hírekhez járult, hogy a trónörökös pár Budapestre való költözésének híre sem valósult s mindaddig — mint félhivatalosan hozzátették — nem is valósulhat, míg ki nem épül a várpalotának a Gellért- és Svábhegyre néző szárnya, hol a királyné s a trónörökös pár lakóosztályai lennének. A királyné különben Mária Valériával márczius 16-án Németországba (Wiesbadenbe, Heidelbergbe) és Hollandiába,

* 24-én a király elfogadta ugyan a bán lemondását, de «elvárta» tőle, hogy ő hajtja végre a minisztertanács határozatait, mint helyettes bán. A zágrábi községtanács azonban megtagadta a segédkezést, Mihalovics zágrábi bibornok az országgyűlés határozatáig Tiszát a rendelet felfüggesztésére kérte, Pejachevich pedig kijelentette, hogy alkotmányos úton a visszahelyezés lehetetlen s újra lemondott. Tisza a minisztertanács aug. 29-iki határozatával másnap ismét Bécsbe ment, s a szept. 3-iki közös miniszteri értekezlet (a király elnöklete alatt) újra kimondván, hogy a rendeletet foganatosítani kell, Pejachevich lemondásának elfogadása után br. Ramberg lovassági tábornokot nevezte ki kir. biztossá, a ki azután szept. 7. egy vadász század tisztelgése és katonai zenekar harsogása közt vissza is tétette, — az igaz, hogy okt. 16. ismét le is vétette a kettős feliratú állami címért. L. az egykori polit. lapokon kívül *Pesty Frigyes*től: Száz levél Horvátországról. (Budapest, 1885.) 39., 78. l.

** Az országgyűlés nem volt együtt, de elnökei megjelentek a keresztelőn s az új ülésszak megnyitásával (szept. 27.) mind a két ház elhatározta, hogy a királyi és a trónörökös párt az örvendetes családi esemény alkalmából üdvözölni fogja.

a trónörököspár pedig április 14-én a Keletre (Konstantinápoly, Bukarest, Belgrád) indult, míg Gizella főhercegnő s férje Rómában szórakozott, maga a király pedig otthon végezte szokott nagy munkáját, s márczius 30-án a budapesti ötvösműkiállítást is megtekintette. A Prágában nemsokára (május 4.) meghalt Mária Anna királyné, V. Ferdinánd özvegye temetésére (május 10.) és az országgyűlés bezárására (május 20.) Erzsébet királyné nem jelenhetett meg, mivel gyöngélkedése miatt oly nagy útat nem tehetett meg. A hónap eleje óta dr. *Mezger* gyógyította Amsterdamban s ő is arra kérte, mondjon le szokott fárasztó lovaglásairól és testgyakorlatairól; de a királyné Zandvoort tengeri fürdőbe, hol istállókat bérelt, a naponként kétszer használt massage után most is mindennap kilovagolt, vagy pedig — *Majláth* Sarolta grófnővel — 3—4 órát is gyalogolt.*

Junius 12-én Münchenbe, majd Ischlbe ment, hol augusztus 6-án férje oldalán fogadta *Vilmos* német császárt. Kevéssel utóbb Müritzstegben lovával egy fahidon elbukott és csak a gondviselésnek köszönhette menekülését. Hálából a mária-zelli templomnak ajándékozta az akkor nyakán viselt gyémántos nyaklánczot, Mária Valéria pedig szép emléket állíttatott a baleset helyén.

Gödöllőre a királyné, Mária Valéria, Lajos és Tivadar bajor hercegek s Amália bajor hercegnő kíséretében már szeptember 27-én megérkezett ugyan, de ezúttal sem jelent meg az országgyűlésnek harmadnap (szeptember 29.) történt megnyitásán. November 4-én részvétét fejezte ki a parlament egyik jelesének, gróf *Lónyay* Menyhértnek előtte való nap történt halála miatt. A szép őszi napokon hosszú sétákat tett az erdőkben, s majdnem mindennap résztvett a Káposztás-Megyer körül folyó vadászatokban. November 10-én Budapesten ő is megjelent a román királyi pár fogadtatásán és mint háziasszony az udvari ebéden, mely alkalommal először történt, hogy leánya, Valéria is ott lehetett az udvari ebéden. Kedvelt leányának «Namenstag» című párbeszédét Erzsébet előestéjén a szerző és Amália hercegnő játszották el Gödöllőn.** November 22-én a királyné s leánya fölrándultak Bécsbe, de már december 3-án visszajöttek, s ott ölelhatték 9-én *Rudolf* trónörökösét is, a királyné másik író

* *Heimes* Henrik tájképfestő Egmond van Zeeben a gyaloglásban kifáradt két ismeretlen hölgynek junius 1. pihenésre engedvén át szobáját, beszéli, hogy azután ezt a magyar írást találta vázlatkönyvében: «Erzsébet junius 1-eje 1884. Sarolta junius 1-én 1884. Köszönjük a jó szobát.» Másnap a lapokból tudta meg, kik voltak a gyaloglók. Hasonló esetet beszél *Thaly* Kálmán Gasteinből, a hol Majláth grófné a Gamsgarriogl menedékházának emlékkönyvébe a királyné helyett «Elisabeth Kaiserin von Oesterreich»-ot írt be, mire a királyné sajátkezűleg jegyezte alá: «Erzsébet magyar királyné» (Századok, 1898., 764.)

** Kézirat gyanánt nyomtatásban is megjelent ily címen: «Der Namenstag. Ein Dialog in zwei Scenen von Marie Valerie. Aufgeführt in Gödöllő am 18. November 1884.»

gyermekét, ki aznap Budapesten «Az osztrák-magyar monarchia» című irodalmi vállalat szerkesztő-bizottságának ülésén elnökölt. A trónörökös

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ MELLSZOBRA.

és neje december 22-én már Budapesten kereste föl édes anyját, hogy ennek születésnapját családi körben ünnepelhesse.

1885 újev napján a királyi pár előtt tisztelgőket az elfogadási terembe lépésökkor magyar nyelven jelentették be, mi újítás számba ment. A január 7-iki udvari bálon, melyen a tavalyi «aradi leczke» miatt duzogó papság távollétével tüntetett, a királyné is részt vett. Mivel azonban a magyar főudvarmester (gróf Szápáry Géza) mellőzésével mind az újévi fogadtatásnál, mind a bál alkalmával Hohenlohe hg. cs. és kir. főudvarmester teljesítette a teendőket, január 13-án Ugron Gábor ez iránt kérést intézett a király személye mellé rendelt miniszterhez, báró Orczy Bélához. A ház 21-én hosszas éljenzéssel fogadta, midőn a miniszter megjegyezte, hogy «mióta az alkotmányos élet hazánkban ismét visszaállt, a felséges uralkodó-pár az év jelentékeny részét mindinkább hazánkban tölti, *nemzetünk iránt előszeretettel, rokonszenvet és szívéllyességet tanúsit*». A királyi pár január 15-én most is a mielőbb való visszatérés reményében távozott Bécsbe. A királyné január 20—26. Miramareban s Polában időzött, február 26-án pedig már Amsterdamban folytatta a kenő-gyógymódot. Itt azonban még nagyobb kellemetlenség érte, mint Baden-Badenban (hol lovaglása közben a suhanczok négyszer is meghajigálták); most márczius 23-án, midőn Majláth Saroltával sétált, Leon Bindshuyden nyílt utcán botjával arczába akart vágni; az ütést ugyan felfogta a királyné legyezője, a hollandi belügyminiszter és a város polgármestere pedig sietett bocsánatot kérni, a királyné azonban a kitűzött határidő előtt odahagyta a várost. Ápril 2-án Heidelbergbe ért, hol Mária Valéria fogadta, s együtt tértek haza május 11-én Schönbrunnba. A királyné egy ideig (junius 8—15.) a király társaságában a bajor Feldafingben kezdte meg s juliustól Ischlben folytatta nyaralását. Itt történt, hogy augusztus 12-én hajnalban a villám éppen az ő fürdőszobájába ütött be, hol a szolgák az előkészületekkel foglalkoztak. A szüleihez aznap érkezett trónörökös és neje méltán kívánhatott szerencsét a szabaduláshoz. A nyaralást csak a német császárral Gasteinban (augusztus 6.) és a czárral Kremsierben történt találkozás (augusztus 24—26.) szakította félbe. Szeptember 24-én érkezett Gödöllőre és 26-án végre megtekintette a fia védnöksége alatt álló országos kiállítást, melyet a király még május 2-án megnyitott. 18 pavillont nézett meg, folyton magyarul beszélgetve, mindent megdicsért, gyöngélkedése miatt azonban nem tett több látogatást. Gödöllőről már október 4-én eltávozott s 5-én Miramaréból Korfu, Görögország és Kis-Ázsia és Egyiptom partjai felé kelt útra s Jeruzsálemet is meglátogatta. Tengeri útjából, melyet *Almstein* Ágost sorhajó-kapitány utóbb le is írt,* november 2-án

* Ein flüchtiger Zug nach dem Orient. Reise der allerdurchlauchtigsten Frau Gräfin v. Hohenembs. Bécs, 1887.

érkezett vissza. Az első magyar (és egyáltalán európai) királyné, ki Trója romjait látta, 4-én érkezett Gödöllőre, hol a királylyal s *Mária Valeriával* találkozott, éppen aznap, midőn *Rudolf* trónörökös «a mi imádott hazánkat» és a királyt éltetve zárta be alkotását, az országos kiállítást. A királyt országos gondjai Bécsbe szőlítették, Erzsébet napjára azonban ismét Gödöllőre jött s itt ülte meg felesége születésnapját és a karácsonyt is; 28-án azután együtt tértek vissza Bécsbe.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

Fénykép után.

1886 február 7-től kezdve egészségének helyreállítása végett a királyné Miramaréból ismét tengeri kirándulásokat tett a dalmát és magyar partokon; február 14-én Abazziából kocsin látogatta meg *József* főherczegéket Fiumében, s 28-án részt vett Károly István főherczegnek (József nádor unokájának) Bécsben Mária Terézia főherczegnővel való lakodalmán. Márczius 1-től ápril 25-ig Baden-Badenben fürdőzött Mária Valériával s vele és Gizella főherczegnővel együtt Pozsonyban *Rónay* Jáczinttal. *Frigyes* főherczegnél tett rövid látogatása után április 27-én érkezett Budapestre, hol a király fogadta. Május 2-án a király megjelent *Pauler* Tivadar miniszter

és egyetemi tanár temetésén, s a királyné nevében is kifejezte részvétét. A lapok vezércikkben szóltak arról a kitüntetésről, melyhez hasonlóan a Habsburgok egy magyart sem részesítettek. 4-én megjött a trónörökös is, úgy, hogy — mi régen nem történt — Budapesten együtt volt az egész királyi család. A másnap tartott udvari bálon azonban a királyné nem jelenhetett meg szembaja miatt, és csak 7-én (Rudolfnak és Gizellának távozása után) rándúlhatott ki ismét a Svábhegyre. Mária Valériával május 24-én utazott vissza Bécsbe, hol első dolgai közé tartozott, hogy megszüntette ottani, ischli és gödöllői lovagló-iskoláját.

Míg a *Hentzi* szobrát megkoszorúzó *Fanszky* tábornok ügye miatt Budapesten megújuló tüntetések némi hidegséget keltettek az udvar és a nemzet közt, mely az augusztus 7-iki kézirat kiadására adott alkalmat, *II. Lajos* bajor királynak dethronisatiója, majd tragikus halála (június 13.) családi szomorúságot okozott a királyi párnál, mely a temetésen (június 19.) magát *Rudolf* trónörökös által képviseltette. A Starnbergi-tó, melyhez Erzsébet királyné gyermekkorának annyi szép emléke fűződött, magyar tanítója után most mint öngyilkost fogadta magába azt az ábrándos Wittelsbachot is, a ki egyidőben nővérének Alençon hercegnének vőlegénye volt.

A királyné Mária Valériával július 2-án Gasteinba és onnan — miközben a lovak elragadták — már 4-én Ischlbe ment nyaralni. Augusztus 8-án azonban a királylyal együtt tért vissza Gasteinba, hogy meglátogassa a német császárt. Október 30-án érkezett Gödöllőre s Budapesten november 4-én megszemlélte a lipótmezei országos tébolydát és a vöröskereszt-egylet kórházát. Gödöllőre megérkezett leánya, Gizella is, és így nagyobb családi körben ülhetett meg nevenapját, melyre a királyi család távollevő tagjai is elküldték jó kívánságaik nyilvánítását, a gödöllőiek pedig, mint mindig, most is kivilágították városukat. Deczember 4-én az egész udvar Bécsbe költözött vissza.

1887-ben a királyné márczius 5-én jött először Budapestre, hol a delegációk rendkívüli ülészsakra gyűltek össze, mi kívánatossá tette az udvar jelenlétét. A királyné mindjárt másnap kirándult a budai hegyek közé, 7-én résztvett az udvari estélyen is, és bemutattatta magának az udvarnál először megjelent fővárosi hölgyeket. A politikusokkal élénk tárgyalgást folytatott. 18-án Bécsbe rándult, de már 21-én itthon volt, s 28-án, a mely nap a király (26 napi tartózkodás után) elhagyta a fővárost, megtekintette a Klotild-szeretetházat. Ápril 3-án báró Nopcsa főudvarmester és Majláth grófné kíséretében Báziasra utazott, 4-én Báziasztól Orsováig gőzhajón tekintette meg az Aldunát s még aznap *Mehádiára*

ment, hogy csúzos bántalmai ellen ennek hőforrásaiban keressen enyhülést. A szép vidéken mindennap nagyobb sétákat tett, és pedig 30-án *Erzsébet* román királyné kíséretében, ki előtte való nap *Károly* román királylyal

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

együtt érkezett látogatására. A királyné a Csorics-magaslaton időzött legszívesebben, hol tiszteletére kioszkot állítottak fel. Május 13-án Krajován, Pitesten és Plojesten át utazott Sinaiába a román királyi pár látogatásának viszonzására s 15-én este Kolozsváron és Nagyváradon át indult Bécsbe,

hova másnap reggel érkezett meg. Életében ekkor érintette először és utoljára, de éjjel utazván, most sem láthatta a regényes Erdélyt. Otthon mindjárt nagyobb összeget bocsátott az eperjesi, nagykárolyi és toroczkói égettek javára s részvéttel kísérte a magyarországi árvizekről hallott híreket is. Nyaralását Ischlben kezdte s onnan július 2-án indult Angliába, melynek királynéja Viktória ötvenéves jubileumán imént (június 21.) Rudolf trónörökös képviselte az uralkodó-párt. Októberben a királyné már ismét az Adriai-tengeren tett kirándulásokat s Korfuban több napot töltött; a király Gödöllőről november 14-ikén utazott eléje Bécsbe, de a királyné Miramareból, 19-én Székesfehérváron át a legrövidebb úton jött Gödöllőre. Pár óra múlva ő fogadta a Bécsből jövő királyt, hogy vele s *Gizella* és *Mária Valéria* főhercegnővel együtt nevenapját ezen a kedves helyen ünnepelje meg. Míg az udvar vadászattal szórakozott, a királyné és kisebbik leánya a káposztás-megyeri vadászkastély felé sétálgattak, Fóton néha özvegy gróf *Károlyi* Istvánnéhoz is betekintvén, s leányával december 17-ikén tért vissza Bécsbe.

1888 február 9-én, ha csúzos bántalmak jelentkeztek is, királyi férjével, *Mária Valériával* és a másnap érkező trónörököspárral ismét Budapestre jött, sőt 12-én az udvarnál tartott bált is fölkereste s 18-án résztvett az udvari ebéden. Budapestet Mária Valériával márczius 15-én hagyta el (éppen aznap, melyen fia, Rudolf, Berlinbe érkezett Vilmos német császár temetésére). Bécsben csak a vasúti állomáson búcsúzván el a királytól, megszakítás nélkül utazott tovább Londonba, hol 17-én délután őt és leányát gróf Károlyi Alajos londoni nagykövet felesége fogadta. Nem sokára azt hallotta, hogy (márczius 18.) fiát a király a gyalogság főfelügyelőjévé nevezte ki. Báró Nopcsa, Kornis és Majláth grófnő volt a királyné kíséretében, a ki most is *Hohenembs* grófné neve alatt utazott ugyan, de (márczius 20.) fogadta és viszonzta is a walesi herceg és neje látogatását. Ápril 10—16. Bournemouth fürdőben időztek, azután Baden-Badenbe, pünkösdkor (20-án) Münchenbe s 30-án Bécsbe, majd nyaralásra Ischlbe mentek, hol a delegatiók budapesti ülései után június 28-án a király is meglátogatta, s július 1. Gasteinba kísérte őket.* S a királyné és Mária Valéria onnan sajátkezűleg szedett alpesi rózsákból font koszorút küldtek egykori gasteini vendégük *I. Vilmos* sírjára, kit azóta, 99 napi haldoklás után, fia, *III. Frigyes* is követett a sírba. Október 4-én a nevenapját üllő királylyal együtt már Bécsben fogadta az új császárt, fia jó barátját, II. Vilmost. Október 6-án este azután Miramaréba s onnan Missolounghiba

* Erről a nyaralásról I. Falk Visszaemlékezéseit, 30—40.

és 20-án Korfuba utazott; megnézte Prevesát, Actiumot, Missolounghit stb. Útközben a nép több helyütt diadalívvel fogadta. Utjáról most is naplót vezetett s angol lapok tudni vélték, hogy nemsokára az észak-amerikai Egyesült-Államokba és Nyugat-Indiába, leánya pedig földközi útra készül. November 12-én táviratban értesítették atyja súlyos betegségéről s a gyász 15-én már be is következett, mielőtt haza érkezhett volna. A képviselőház november 17-én fejezte ki részvétét a királynét ért csapás

Ludovika bajor hercegnő.

Miksa Emanuel bajor herceg.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ SZÜLŐI.

felett, másnap pedig a király és Rudolf trónörökös résztvett a temetésen. A királyné folytatta útját s november 21-én Smyrnát, 22-én Burnabakot, 23-án Milót tekintette meg. Csak december 1-én kötött ki Miramarében, hol a király várta, ki másnap szép csendben ülte meg Ausztrián való uralkodása 40. évfordulóját. Együtt tértek vissza Bécsbe, hol a királyné születése napján, karácsony estéjén jegyezték el' édes kis magyar leányukat Mária Valériát *Salvator* Ferencz főherczeggel; s a menyasszonynyal és a vőlegénnyel a királyné azonnal Münchenbe utazott, hogy bemutassa a vőlegényt édes anyjának, Ludovika hercegnőnek.

A képviselőházban Péchy Tamás elnök 1889 január 12-én jelentette be a miniszterelnöknek az eljegyzésről szóló értesítését. Másnap *Hoitsy* Pál fölvetette azt a kérdést, hogy mivel a főherczegnő Budán született, magyar szót tanult már dajkájától is és nevelői magyar szellemben tanították, nem kellene-e úgy tenni, mint a régiek, kik ily alkalmakkor nászajándékkal kedveskedtek a királyok leányainak? Irányi Dániel és Tisza Kálmán felszólalására a ház ugyan mellőzte ezt, de elhatározta, hogy írásban is és — a fővárosba jövetel idején — küldöttség útján szóval is kifejezi szerencsekívánatait a királyi pár előtt.

VII.

«MATER DOLOROSA.»

1889 január 31-én várták Budapestre a királynét és Mária Valériát, valamivel későbbre a királyt, Rudolf trónörökösét és feleségét. Tudták ugyan, hogy a királyné atyja után viselt udvari gyász miatt az udvari bálók és estélyek elmaradnak, de készültek a fogadtatásokra és udvari ebédekre. Január 25-én az elnök már be is jelentette a király köszönetét az írásbeli üdvözléért. Mialatt azonban január 10-ike óta a képviselőház egyre fokozódó izgalommal tárgyalta a véderőről szóló törvényjavaslatot s az utcai tüntetések és zavargások tetőpontjukat érték el a szavazás napján — január 29-én, — másnap délután csöndesen oszlott szét a forrongó tömeg, mert a lapok külön táviratokban közölték, hogy reggel Meyerlingben *Rudolf* trónörökös merénylet áldozata lett.* A szörnyű hírt Hoyos gróf vitte meg a bécsi Burgba s Nopcsa báró, ki az udvarhölgyek élén jelent meg, először is a királynéval tudatta. A királyné görcsös zokogásban tört ki, de azután összeszedte magát. Nyugodtnak, hidegnek kellett látszania, hogy megakadályozzon egy még nagyobb szerencsétlenséget. Míg udvarhölgyei némán állottak körülötte, hirtelen arra határozta el magát, hogy személyesen tudatja a hírt a királylyal. A király leroskadt fájdalmának súlya alatt; de őrangyala fölemelte. Az ifjú özvegyet már együtt értesítették.

A nap hátralevő részében a királyné nem távozott férje oldala mellől; s másnap és napról-napra vigasztalta őt, midőn az álmatlan, kínos éjszakák borus gondolatait újra meg újra el kellett oszlatnia. Az édes anyának volt elég ereje, hogy elnyomja saját fájdalmát, midőn mint feleségnek kellett megóvnia urát és királyát a kétségbeeséstől.

«Hogy mit köszönhetek én e nehéz napokban forrón szeretett hitvesemnek, a császárnénak — szolt az uralkodó február 7-én az osztrák képviselőház küldöttségéhez; — hogy mily nagy támaszom volt ő énnekem,

* Ez volt az első hír. Később öngyilkosságot emlegettek, vagy pedig szívszélhűdést. Január 31-én a képviselőház elnöke is ez utóbbit jelentette, de február 3-án elősmerte, hogy tévedett; a halál valódi okát azonban most sem említette.

azt ecsetelni és elég hiven kifejezni nem tudom. Nem adhatok eléggé hálát az égnek, hogy ily élettárrsal ajándékozott meg. Hirdessék ezt egész nyíltan önök és minél szélesebb körökbe juttatják el, annál nagyobb lesz az én köszönetem.»

«A mindenható Ur-Isten rendelkezéseiben meg kell nyugodnunk; — szolt *Péchy* Tamás elnök január 31-én a képviselőházban; — de kérjük Urunk-Istenünket, hogy adjon nagy halottunknak örök nyugalmat és adja áldását drága poraira; hogy adjon forrón szeretett felséges királynak, királynénknak és az ifjú bánatos özvegynek erőt a nagy csapás elviselésére és megnyugvást; adjon szeretett hazánknak tört reményeire orvoslást.»

Február 5-én, a trónörökös temetésének napján, közölték a lapok a trónörökösnek Szögyény-Marich László külügyi osztályfőnökhöz irt utolsó levelét, mely Isten áldását kérte imádott hazánkra. A haza elhalmozta a trónörökös ravatalát koszorúkkal. Valamennyi közül talán az volt a legmeghatóbb, a melyen ez a pár szó állott: «Mélyen gyászoló anyád.» A temetésre azonban már nem bírt elmenni; ott imádkozott Mária Valériával és Stefániával a József-kápolnában. Az öreg király utolsó útjára is elkísérte fát, de azután ő is megtörve, zokogva borúlt koporsójára.

A király «forrón szeretett hitvese» és menyők nevében is megköszönte az országosan tanusított részvétet. «Benső elismeréssel érzi — szolt népeihez február 5-én intézett kiáltványában — hogy a kölcsönös szeretetnek és hűségnek az a köteléke, mely őt és házat monarchiája minden népével összeköti, a megpróbáltatás ily nehéz óráiban csak még inkább megerősödik és megszilárdul.»

Tapasztalhatta ezt, midőn a királynéval és Mária Valériával február 11-én Budapestre érkezett, hogy ott és Gödöllőn töltsék legmélyebb gyászukat. A pályaházban megilletődve, némán fogadta őket a nép; de az utczákon már elemi erővel tört ki az éljenzés és a várpalotáig kísérte őket. Érezte, mivel tartozik annak a gyászoló asszonynak, ki a királyt most már *másodszor* mentette meg a nemzet számára. A hazai és külföldi lapok vezércikkeiben magasztalták Erzsébetet, mint a női erények mintaképét.

«Fájdalommal telt szívem — szolt a király február 13-án a főrendek küldöttségéhez — csakis a Mindenhatóba vetett bizalmam, imádott hitvesem, a királyné részéről tapasztalt erős támasz, és népeim szives és valóban megható részvéte által találhat vigaszt és újabb erőt fejedelmi kötelmeim teljesítésére.» A képviselőháztól pedig elvárta, hogy e válságos időben a helyzet követelményeinek megfelelő bölcs és higgadt felfogással támogatja szándékait és teljes bizalmát bíró kormányát.

Az utcai zavargások azonban még aznap újra kezdődtek s másnap a parlamentben ismét felülkerekedtek a szenvedélyek, sőt Ugron Gábor szóvá tette a király tegnapi nyilatkozatát is és azt egyenesen miniszteri

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS.

kortesfogásnak nevezte, mely a trón gyászát és fájdalmát kizsákmányolja. A ház csak nehezen tért napirendre a hiteles szövegében be sem mutatott királyi válasz fölött. A király, kinek fölségjogai többször kerültek

szóba a véderőtörvény részletes tárgyalása alkalmával, a valóban nehéz viszonyok közt is megnyugodva végezte most már uralkodói kötelességeit, hetenkint két kihallgatást is adott, családjával azonban folytonosan a várpalotában maradt, csak ő maga kocsizott ki egyszer. A királyné a jótékonyság gyakorlásában keresett némi enyhülést, s a várkertben sétálgatva görögül tanult «kis görög»-jétől, *Thermojanis*-tól. De a szomorú kis menyasszonyról sem feledkezhetett meg; kelengyéje egy részét Budapesten rendelte meg az Ádám és Éberling cégnél. A legizgalmasabb politikai harcok idejében is megnyugvást keltett, hogy a királyné nem márczius 23-án, mint eleinte tervezte, hanem férjével s leányával együtt csak április 13-án este utazott el; ellenben aggodalmat okoztak a királyné egészségének nagy megrendüléséről kivált külföldi lapokban terjesztett hírek.

A királyi család az ünnepeket Ischlben töltötte s 23-án a királyné Wiesbadenbe ment gyógyulást keresni neuralgikus fájdalmai ellen.

Midőn a fürdőről leányával s ennek vőlegényével május 22-én Bécsbe, illetőleg Lainzba hazatért, útközben M/m. Frankfurtnál a vonat három kocsija kisiklott, de a fejedelmi utasoknak nem történt bajuk. Junius 22-től a királyné Ischlben nyaralt leányával s később a királylyal, szeptember elején pedig Meranba, majd a Garda-tó mellé vonult; de Rivában október 8-án az olaszok a gyászoló anyát fűttyökkel fogadták, mire a királyné visszatért Meránba, honnan október 31-én Miramareba s november 4-én Korfuba utazott. Ugyanaz nap érkezett a király Gödöllőre s másnap a képviselőház Ugron Gábor indítványa alapján a külön magyar udvartartás kérdésével foglalkozott. A ház azonban hosszabb vita után a költségvetésben kívánt módon szavazta meg az udvartartásra vonatkozó tételt. A vita újból kezdődött november 30-án, midőn Tisza miniszterelnök kijelentette, hogy háromszáz év óta a magyar királyok udvarában nem uralkodott olyan magyar szellem, mint most.

Kinek e magyar szellemben oly nagy része volt, a királyné, új kastélyában a korfui Achilleionban háborítatlanul élt emlékeinek s görögül tanult *Romanos* athéni ügyvéd-től. November 25-én már a tuniszi partokon járt s La Gouletteben szállt partra, hogy meglátogassa a karthagói muzeumot is. A karácsonyt a királyi családdal együtt Miramareban ünnepelte.

1890 január 30-án a királyi pár és Mária Valéria Meyerlingben ájtatoskodott a trónörökös halottas szobájából alakított kápolnában, másnap pedig a királyné lement a bécsi császári sirboltba, hogy fia és első kis lánya Zsófia koporsójánál imádkozzék. Tíz hónapi távollét után Mária Valériával február 10-én érkezett Budapestre, hol a király fogadta őket.

Már ekkor kérdezősködött Török főkapitánytól gróf *Andrássy* Gyula hogylétéről s egy hét múlva hallotta, hogy a gróf Voloscában elhunyt. Azonnal elküldte koszorúját s midőn a ravatalt a magyar tud. akadémia előcsarnokában fölállították, február 21-én, megjelent ott, hogy — mint Deák halálakor — személyesen tegyen gyöngyvirágos koszorút a koporsóra. Majd az özvegyet, barátnéját is meglátogatta, a király pedig a temetésre is elment, a mi — Szlávy koronaőr halotti beszéde szerint — annak bizonyága, hogy «mint mindig, akkor is együtt érez a nemzettel, midőn nagy férfiai iránt a hála és kegyelet adóját rójja le». «Az ön családját — írta volt maga a királyné *Andrássy* özvegyének — nagy veszteség érte; de épp úgy fájlalja e veszteséget a *király* és a *haza*. Én pedig leghűbb barátomat vesztettem el benne.»

Márczius 15-én reggel a királyné Mária Valériával együtt Budapestről egyenesen Wiesbadenbe utazott. Újabb gyász érte május 16-án, midőn meghalt néneje, *Thurn-Taxis* Ilona hercegnő. Temetésén ő is részt vett Regensburgban. E gyászeset miatt némi halasztást szenvedett Mária Valéria lakodalma is, június 16-án azonban a királyi pár jelenlétében már megtörtént a trónigényről való lemondás. 24-én a királyné és menyasszony-lánya Gasteinba, július 26-án pedig Ischlbe utazott, s ott az uralkodó-család összes tagjainak, gróf Szápáry Gyula magyar miniszterelnöknek stb. jelenlétében július 31-én tartották meg Mária Valériának Salvator Ferenczczel való lakodalmát.

A királyné, kinek Valéria nemcsak szeretett gyermeke, hanem hű kísérője és barátnője is volt, férje születésnapjának megülése után augusztus 24-én Calaisba, majd Plymouthba, Bordeauxba ment s onnan a Chazalie-yachton látogatta meg Portugáliát, később az afrikai partokat s Itália megkerülésével Korfut. «Az Ádria szokva lehet már az én magyar szavamhoz — mondta azalatt Mária Valéria szeptember 24-én Polában a «Kaiserin Elisabeth» hadihajó vizrebocsátásakor két magyar képviselőhöz; — mert gyakran viszi leveleimet édes anyámhoz, kivel mindig kizárólag magyarul levelezünk.» «Az udvar egy-két tagjának kivételével — jegyezte meg Ugron november 7-én az udvartartás költségvetésének tárgyalásakor — a kik kezdenek valami keveset közeledni hozzánk, ugyanazon régi viszonyok vannak, mint azelőtt és hogy ha a helyőrségi szolgálat vagy a vadászati időtöltés nem hozza őket, intézményeink tanulmányozása, lelki irányzatunk, hűségünk megismerése céljából közénk ugyan nem jönnek.» Anynyival élesebb megjegyzés, mert éppen előtte való nap kezdődtek meg a gödöllői udvari vadászatok.

Maga a királyné december 1-én érkezett Miramareba, hol férje fogadta;

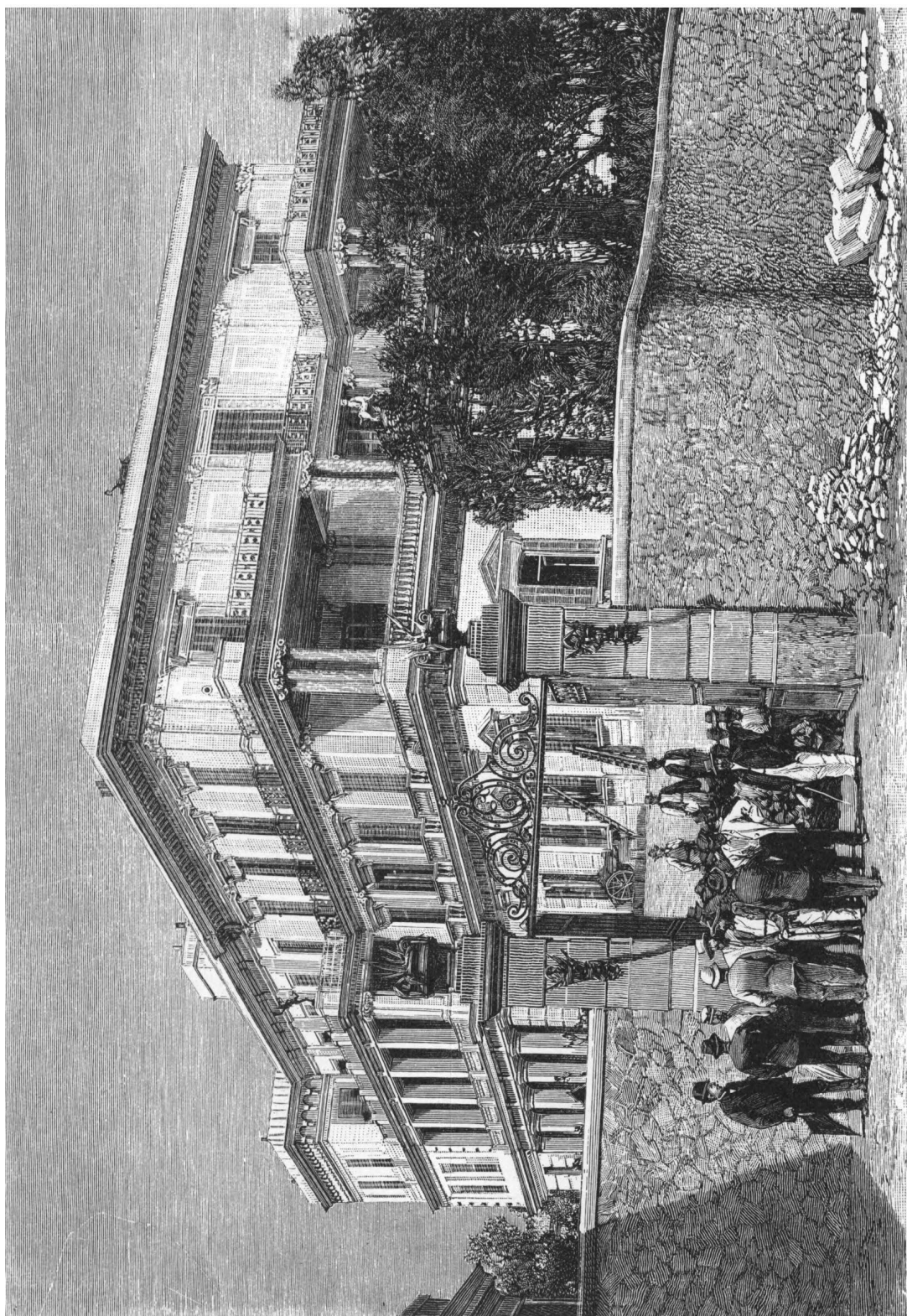
a királyné születése napját s a karácsonyt Bécsben ünnepelték; és Rudolf halála óta majdnem két teljes év múlva, 1891 január 17-én tartották meg Bécsben az első nagy fogadást, melyen magyar urak is nagy számmal jelentek meg. A királyné férje után február 8-án érkezett Budapestre. Többször gyengélkedett, úgy, hogy 19-éről az udvari fogadást is el kellett halasztani 26-ára. A királyné márczius 14-én utazott el Budapestről. Korfuban megtekintette épülő kastélyát, és átment Siciliába; ischli nyaralása után szeptember 23-án újra fölkereste Korfut, honnan Egyiptomba is kirándult.

Ausztriába deczember 7-én visszatérve, kevésbé látszottak érdekelni akár az osztrák, akár a magyar parlament viharai: az új vámszerződések, a katonai viták, a kiállítás ügye, vagy akár Lueger kifakadásai. Egy alkalommal, 1891 deczember 11-én, a hogy görög társalkodója beszéli,* királyi ura magyarul hosszasan beszélgetvén vele, sűrűn emlegette néhány ösmertebb államférfiú és politikus nevét. A királyné gyakran vállalt, de gyakran tett megjegyzéseket is. «Ajkairól a magyar szók mint zenei gyöngyök hangzottak», írja a magyarul nem tudó görög, kit a király távozása után felvilágosított, hogy valóban politizált. «Kellene is, tudnék is segíteni — tette volna hozzá. — De talán jobban tudok görögül. Alig is törődöm a politikával s azt hiszem, nem érdemes iránta érdeklődni. . . A miniszterek csak arra valók, hogy megbukjanak. Jönnek helyökbe mások . . . Az egész dolog önámítás. A politikusok azt hiszik, hogy ők intézik az eseményeket s azok mégis mindig meglepik őket. Minden miniszterium már az első pillanattól fogva önmagában hordja bukásának okait. A diplomatia csak arra való, hogy szomszédjától valami zsákmányt csikarjon ki. De a mi történik, minden magától esik meg, belső szükségből, azért, mert megérett reá s a diplomaták csak az eseményeket konstatálhatják.»

Így nyilatkozott volna a híres téli választások küszöbén. Ezt a nyilatkozatot azonban nincs módunkban ellenőrizni.

1892 január 26-án újabb gyász érte a királynét édes anyja, a nyolczvan-négy éves *Ludovika* bajor hercegnő halálával; a magyar országgyűlés, január 5-én feloszlattatván, nem nyilváníthatta részvétét, mint ahogy azt az osztrák képviselőház már a halálozás napján tette. A királyné nem volt jelen sem a temetésen, sem az országgyűlésnek február 22-én történt megnyitásán, mely alkalommal a király trónbeszédben ünnepelte a kiegyezés negyedszázados évfordulóját. Miramareban üdült, hol márcziusban a király is meg-

* Christomanos, Tagebuchblätter, 70—72.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ VILLÁJA KORFU SZIGETÉN: AZ ACHILLEION-VILLA KÜLSŐJE.

látogatta, de csak azért, hogy elbucsúzzék az ismét Korfuba készülőtől. A királyné elég jókor érkezett kedvelt szigetére, hogy koszorút küldjön ápril 6-án elhunyt görög nyelvmesterének, *Romanos* János korfui archæologusnak ravatalára. Különben 1891 május óta már új görög tanárával, *Christomanos* Konstantinnal folytatta tanulmányait; * miközben gróf *Széchenyi* Béla és leányai is meglátogatták.

Itthon Szápáry miniszterelnök a képviselőházban május 14-én megtette indítványát, hogy a király és királyné koronáztatása huszonötödik évfordulóján a ház testületileg mutassa be hódolatát. Mivel azonban Szápáry miniszterelnök hivatalosan értesült, hogy a királyné nem vehet részt az ünnepeken, a június 1-én tartott ülésben azt indítványozta, hogy a mennyiben a királyné Magyarország iránt mindenkor a legmagasabb érdeklődést tanúsította és tanúsítja ma is, a nemzet pedig hódolattal ragaszkodik hozzá, őt ez alkalomból külön felirattal üdvözljék; a mihez «tekintettel a királyné magyar érzelmeire» még Csanády Sándor is hozzájárult s így az indítványt, 3-án pedig a felirat szövegét is egyhangúlag fogadták el.

«Felséges asszonyunk! — szolt a felirat többi közt. — A magyar nemzet mély hálával viszonozza azon *szeretetet*, a melyet felséged Magyarország iránt mindenkor tanúsítani kegyeskedett. A koronázás fontos tényének évfordulója alkalmából is ezen őszinte hálaérzettől áthatva járul a magyar országgyűlés képviselőháza felséged elé, hogy Magyarország irányában annyiszor tanúsított *jóindulatát* jövőre is hódoló tisztelettel kérje és felséged elé terjeszthesse azon forró óhajtását, hogy az isteni gondviselés felségedet boldogságban felséges családjá és a hű magyar nemzet boldogítására sokáig éltesse!» Június 5-én külön feliratot küldtek a királynéhez első magyar palotahölgyei is: Andrassy és Cziráky grófnék, valamint Sennyei báróné, kik a koronázás után mind elvesztették férjeiket.

Az emlékezet ünnepe (június 6—10.) ragyogóan folyt le; de talán legkiemelkedőbb mozzanata *Vaszary* Kolozsnak, az új primásnak a helyőrségi templomban mondott remek beszéde volt, melyben a királynéről is megemlékezett. «Hódolatunk, szeretetünk üdvözlete száll — úgy mond — felséges asszonyunk, megkoronázott királynénk felé is. Legyen

* Christomanos 1898-ban adta ki visszaemlékezéseinek (*Tagebuchblätter*) I. kötetét, melyben Budapesttel és Gödöllővel külön is fog foglalkozni. De még csak I. kötete jelent meg. (8 r. 285 l.) A könyv szépen van írva, de tapintatlanságaival nemcsak udvari körökben keltett feltűnést. A szerző szem elől tévesztette, mit a királyné — szerinte — Korfuban mondott neki, hogy e világon Gödöllőn van az ő legjobb barátja, egy — fa. Akár odamegy, akár elutazik, fölkeresi ezt a fát s néhány pillanatig csendesen nézegetik egymást. Életének ő a titkára; mindent tud, a mi benne van s a mi időközben történt, míg nem látták egymást; de *sohasem mondja el senkinek sem.* (*Tagebuchblätter*, 224. l.)

áldott azért a nagy szeretetért, a melylyel a nemzetet és a trónt egymáshoz közel hozni és a kibékülést női gyengédségével, anyai jóságával előmozdítani törekedett.» A főrendiház küldöttségének szónoka, Szláv József alelnök és koronaőr, külön is kifejezte a ház mély sajnálatát, hogy a királyné előtt nem róhatja le a hála adóját ez ünnepélyes napon. A király a királyné nevében is jelezte köszönetét hazafias hangjával örökké emlékezetes válaszában, mint a hatóságok népes küldöttségének válaszolva is, midőn ennek szónoka, gróf Szápáry Gyula, «mély hálaérzettel emlékezett vissza azon meleg rokonszenvre, melyet Erzsébet királyné ő felsége huszonöt évvel ezelőtt a nemzet kívánságai meghallgatása iránt tanúsított s azon önfeláldozó odaadásról, melylyel ő felsége minden nehéz pillanatban a király oldala mellett állott.»

«A mi engem felette kellemesen érint — felelt a király a főváros küldöttségének — és a mi nekem és a *királynénak* itteni tartózkodásunkat mindenkor oly *kedveltté* és *otthonossá* tette, az, hogy e lefolyt negyedszázad alatt a főváros lakosságának szeretete és hű ragaszkodása személyemhez és családomhoz mindinkább növekedett.»

A királyné júliusban a *karlsbadi* fürdőbe, augusztus 31-én pedig Svájcba ment, hol ez idő szerint *Tolna grófné* neve alatt utazgatott. Szeptember 22-én a királylyal együtt Gödöllőre érkezett s ott főudvarmestere, báró *Nopcsa* Ferencz által már 30-án mint roszakaratú, merész és minden alapot nélkülöző koholmányt czáfoltatta meg az «Independance Belge»-nek azt a hírét, mintha ő *Kossuth* kilenczvenedik születése napján misét mondatott s Kossuthnak *Nopcsa* útján üdvözetét küldte volna. A királyné olvassatta ugyan a magyar és görög lapokat, de nem vezércikkeket, hanem új-görög verseket fordítgatott magyarra, magyar és német verseket új-görögre. Politizálás helyett inkább órák hosszáig sétálgatott a szép őszi napokon. November 12-én hirtelen Bécsbe ment vissza, honnan — szokása szerint — most is küldött pénzt a budapesti szegények számára; de rosszul hatott az a hír, melyről egyes lapok vezércikkeiben is szóltak, hogy a káposztásmegyeri parforce-vadászatokat megszüntetik s felosztatják úgy a király, mint a királyné megyeri vadász-istállóit. A királyi udvarnak ebben is nyilvánuló elkedvetlenedését a budai honvédemlék leleplezése és a Hentzi-szobor megkoszorúzása ügyében (október 18—22.) folyt heves országgyűlési viták, a kötelező polgári házasság fölvetése, mely (november 9.) a Szápáry-kormány bukására vezetett, Kossuth budapesti díszpolgársága stb. okozta; a november 17-én kinevezett miniszterelnök, Wekerle, azonban ismét közeledést eszközölt. Ő már történeti nyomozást is indított a magyar udvartartás adatainak összeszerzése végett s december végén arról beszél-

tek, hogy az udvar közelebb hosszabb időre ismét Budapestre jön. A főváros a királyné születése napján lobogó-díszet öltött, de a királyné messze járt a tengeren, hogy enyhülést és feledést keressen, s Ferencz Ferdinánd trónörökös is éppen ez időkből kezdte meg a föld körül való útját.

A képviselőháznak 1893 január 9-én tartott ülésén különben, Helfy egyenes kérdésére felelve, a miniszterelnök kijelentette, hogy nem nyilatkozhatik, a király haragszik-, neheztel-e a nemzetre, de megjegyzi, hogy a nemzet és király közt levő kapocs sokkal állandóbb és maradandóbb természetű, hogy sem azt egyes külső jelenségek szerint lehetne megítélni. Az udvartartás pedig a király elnöklete alatt tartott minisztertanácsban már hét év előtt szóba jött s most már a részletek kidolgozásával foglalkoznak.*

A királyné ezalatt Spanyolországot tanulmányozta; fölkereste Malagát, Granadát, Seville, Cordovát stb., de nem kereste föl Mária Krisztina királynét, a mit a spanyolok rossz néven vettek, mert úgy hitték, hogy rokonával szemben ezt incognitóban is megtehetné volna. Cadixban január 20-án szállt ismét tengerre s február 6-án érkezett Barcelonába, 16-án Torinoba, 18-án Genfba, s 21-én a tó keleti partján levő Territetbe, hol 28-án férje, a király is meglátogatta s márczius 7-ig maradt mellette.** A királyné most Olaszországba ment át s márczius 26—27-én, Genuában, ápril 3-án Nápolyban időzött; innen Korfuba hajózott, s májusban hazatért Bécsbe. Erre az időre esik, hogy a király székesfővárossá nyilvánította s május 3—6-ig meglátogatta Budapestet, a miben a királyi család gyanított neheztelésének teljes eloszlását látták.*** Örömet keltett a lapoknak az a híresztelése is, hogy a királyi pár unokáját *Erzsébet* bajor hercegnőt József főherceg fia, József Ágost jegyzi el, ki tavaly a Szt. László ünnepén Schlauch bibornok ebédjénél öcscsével és a közönséggel együtt énekelte a Szózatot. Míg azonban ez a hír mendemondának bizonyult (a főherceg november 15-én Augusta bajor hercegnőt, Erzsébetet pedig december 3-án báró Seefried Ottó hadnagy vette el), öröm helyett bánat érte a királynét, a mennyiben öcsce, *Miksa Emánuel* bajor herceg június 12-én Feldafingben váratlanul meghalt. A királyné szeptember 21-én egyenesen Velenczéből jött ismét Gödöllőre, honnan egy hónap múlva (október 23-án) az egész udvar a budai várpalotába költözött be. A királyné meglátogatta az orsz.

* November 26-án már közölte is a hivatalos lap a király elhatározását, hogy Magyarországon magyar udvari méltóságok teljesítsék az udvari szolgálatokat.

** A királyné kedélybetegségéről ekkor forgalomba jött mondákról l. *Falk*, Visszaemlékezések 46.

*** *Apponyi* Albert a képviselőházban 1893 október 5-én újból hangoztatta, hogy a király bizalma a magyar nemzet iránt megrendült.

nőképző-intézetet és (október 29-én) a magyar gazdasszonyok országos egyesületének árvaházát is; november 8-án hagyta oda a fővárost s 13-án már Hernalsban intette a katonatisztek leánynevelő intézetének magyar nyelv-tanárát, hogy szorgalmasan tanítsa az «igen szép és kellemes» magyar nyelvet. Deczember elején a királyné újból megindult a Földközi-tenger és az Atlanti-oczeán egy része bejárására. Születése napját és a karácsonyi ünnepeket a Madeira-szigetén töltötte, hol hat hétig időzött.

1894 január 12-én a királyné Gibraltárban kötött ki s ott a hajócsavar elromlása miatt egy hétig pihenvén, tovább látogatta a partokat. Február 27-én Mentone mellett, Cap Martinben kiszállván,* márczius elején találkozott férjével, ki márczius 15-én indult Abazziába, hol 29-én a német császári párt meglátogatta, a királyné pedig ápril 24-én hagyta el Mentonét s Luganon át tért vissza Ausztriába. Az ápril elején oly páratlan részvéttel temetett *Kossuth* Lajos koporsóján a közönség mégis fölismerni vélte az ő koszorúját, a mi kétségtelenül jellemzi, milyen tudatban élt a királyné a nép szívében. «Minő találkozása a nagy szellemeknek! — szolt a képviselőház nevében Jókai a ravatal fölött; — Te czipruslombokat küldtél Deák ravatalára s ez a czipruság találkozott azzal a babérkoszorúval, melyet *Magyarország legszentebb élő nőalakja* tett le a koporsóra. E két symbolum találkozása a megszentelt helyen volt az eszmék, a nehéz idők expiatiója. Áldottak legyenek a hamvak, melyek az expiatiót hazatértőkkel befejezték!» De *Herman Ottó* a temetőben tartott gyászbeszédében úgy találta, hogy «nincs viszonzás; nincs és nincsen. És ez a végzet.» A király csak június 4-én jött Budapestre, a királyné pedig lemondott arról a tervéről, hogy Gödöllőn nyaraljon. Június 23-án Madonna di Compiglioba rándult Dél-Tyrolba, hol egyideig a király is üdült. A királyné utóbb Korfuba ment és szeptember 30-án Miramareban kikötvén, másnap már Gödöllőn volt, hová — nevenapján — a király is megérkezett. A királyné most már maga kívánta, hogy együtt lássa a főváros társadalmának színe-javát s így a király oldalán részt is vett október 21-én Budapesten az elfogadó udvari estélyen, hol bemutatták neki a fiatal hölgyeket. Hosszasan társalgott a politikusokkal is és jókedvével egészen felvillanyozta a társaságot. Másnap visszatért Gödöllőre, november 3-án pedig III. Sándor csár halálának hírére Bécsbe. Aznap (17-én), melyen neve napja alkalmából a képviselőház őt szokás szerint üdvözölni határozta, Wekerle miniszterelnök az udvartartásról most már évről-évre kifejlődő

* Cap-Martinben 1899 ápril 6-án leplezték le a királyné gyakori ott-időzésének emlékére emelt obeliszkot, melyen Georges de Montgomery asszony alkalmi ódájának néhány sora áll bevésvé.

vitában megjegyezte, hogy ő külön udvartartást sohasem ígért s hogy azt politikailag megengedhetetlennek, sőt egyenesen veszélyesnek tartja.

Deczember elején a királyné, ki minden udvari fényt került, Bécsből Miramareba, 3-án Polába s onnan vasúton Genuába, majd a viharos tengeren át Algirba utazott, hova már 6-án megérkezett. De így is elküldte szokott karácsonyi ajándékát XIII. Leó pápának, kinek ez annyira jobban

Szegedi Maszák Hugóné vízfestménye után.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ BÁRTFÁN.

esett, mert ez évben az uralkodók közül csak ő és testvére, a volt nápolyi királyné, emlékezett meg róla.

Algirból, hol a Musztafa-negyedben lakott, a királyné mindennap táviratot küldött a királynak, ki hasonlóképen értesítette őt a fontosabb eseményekről, így arról is, hogy 1895 január 4-én Troppauban megszületett első dédunokájuk, *Erzsébet* hercegnő, és *Seefried Buttenheim Ottó* hadnagy leánya. 15-én a királyné Cap-Martinba érkezett, hol február 12-én a király is fölkereste; 18-án azonban, *Albrecht* főherceg halálának hírére azonnal Bécsbe utazott vissza. 19-én kelt határozata értelmében a magyar ország-

gyűlés mindkét háza képviseltette magát a temetésen (február 26.) és kifejezte részvétét a király előtt. A királyné márczius 1-én Corsicába s onnan Korfuba hajózott, hol április 13—20-ig Gizella főhercegnő és férje, Lipót herceg is nála tartózkodtak. Április 26-án már Spalatóban, 29-én Velenczében volt a királyné, hol az olasz királyi párral találkozott; 30-án Fiumében kötött ki, május 1-én Bécsbe érkezett s 5-én az udvari estélyen is megjelent. Bécsből június 30-án utazott el a *bártfai* fürdőbe, hová július 1-én Mikes Johanna grófnéval nyitott hintón hajtattott be. 4-én együtt gyalogoltak Bártfára és Miskovszky Viktor kalauzolása mellett megtekintették annak szép műemlékeit, a templomot és a városházát. Nagy sétákat tett a fenyvesek közt, sőt a fürdő sétányain is, a nélkül, hogy a közönség alkalmatlan lett volna kíváncsiságával. Ereklék gyanánt váltották meg azokat a koronákat, melyeket a szolgálattevőknek borra való fejében osztogatott; maga a királyné pedig a bártfai játékgyárból vásárolt emléktárgyakat unokáinak. Julius 22-én este utazott el Bártfáról, hol igen jól érezte magát. Másnap Poprádon kiszállott és gyalog járta be a városkát; meg akarta látogatni a Csorbai-tavat is, erről azonban a zivatar miatt lemondott s megszakítás nélkül utazott tovább Ischlbe, hova Mikes grófnővel és gróf Bellegarde főudvarmesterrel márczius 24-én megérkezett. Elmúlt tehát az egyetlen alkalom is, hogy a királyné a Magas-Tátrában időzzék. Ischlben a király is együtt nyaralt vele s augusztus 6-án itt fogadták a román királyi pár látogatását. A magyar királyi pár augusztus 31-én hagyta el Ischl; a király a hadgyakorlatokra ment, a királyné Franciaországba Aix-les-Bainsbe, hová szeptember 2-án érkezett; ugyanaz nap, midőn Ágyán vadászat közben, halálosan megsebesült József főherceg fia, *László*, az ő kedves Lillije, kivel gyermekkorában annyiszor játszott és enyelgett. Most Budapesten készült óriási koszorút tétetett a kopórsójára, ezzel a német felirattal: «Ruhe sanft — Tante Elisabeth.» A királyt a temetésen (szeptember 11.) Ottó főherceg képviselte.

Aix-les-Bainsben, hol hegyi kirándulásokat is tett, a királyné szeptember 25-ig maradt s még azon este Territetbe, október 2-án reggel pedig Gödöllőre érkezett Mikes grófnő, Ferenczy Ida, Feiffallik udvari tanácsos és Palli görög nyelvmester kíséretében. 4-én, a király nevenapján misét hallgatott és 8-ától fogva szokott sétáit már a királylyal együtt folytatta 13-ig, midőn a királyt kötelessége Zágrábba szólította. Egy ily alkalommal jöhetek arra az elhatározásra, hogy Magyarország ezeréves fennállásának ünnepét a nemzettel együtt ülik meg. 17-én visszaérkezett a király. Már itt találta leányát, Gizellát, s tovább vadásztatott Lipót bajor herceg, Ferdinánd toszkánai nagyherceg stb. társaságában.

A király 21-én berándult Budapestre, hogy letegye az új plébánia-templom alapkövét az Erzsébetvárosban, mely, mint Ráth Károly főpolgármester kiemelte, «felséges királyasszonyunk legmagasabb nevét viseli». A királyné, ki éppen ekkor gyöngéledett, most kapta meg Ottó főherczegnek könyvét, melyben Berg és gróf Széchenyi Géza társaságában a Sinai-félszigetre tett útját írta le. (Egyelőre csak két példány jelent meg.) Hülés és a kellemetlen idő miatt a királyné s udvara már október 24-én elutazott Gödöllőről, melyet sohasem látott többé.* «Nagyon szeretnek itt bennünket», szolt Mikes grófnőhöz, mikor a búcsúzó közönség éljenzéseit hallotta. Halottak napján a királylyal együtt borúlt fiúk, Rudolf, koporsójára. November 25-én Sztáray grófnő és Berzeviczy vezérőrnagy kíséretében Cap-St.-Martinba utazott. Születése napjára, melyet a magyar templomokban ezúttal hivatalos jelleg nélkül ültek meg, odakapta Bécsből és Münchenből a virágokat és egyéb ajándékokat; maga a király Münchenben töltötte a karácsonyt, unokái közt.

* Gödöllőre s a királyi pár ottani életmódjára nézve főforrás, Rónay Jácint naplói kivül, az Osztrák-magyar monarchia című vállalatban (Magyarország, III. 517—535.) Marczali czikke, Ripka Ferencztől «Gödöllő, a királyi család otthona» című munka (1896) és a Herzig-féle «Das Buch vom Kaiser» (Bécs, 1898), magyarul «A király könyve» című díszmunkában Ágai Adolf czikke. A gödöllőiek elhatározták, hogy szobrot állítanak Erzsébet királyné emlékére.

VIII.

AZ EZREDÉVES ÜNNEP.

(1896.)

Itthon harangok kongása hirdette az 1896. év első perczében *a magyar állam-élet ezredik esztendejének* s a vele járó ünnepségeknek kezdetét. Apponyi Lajos gróf, az első magyar udvarnagy Budapesten, mint ilyen, most fogadta először a magyar miniszterek, zászlós urak és egyéb méltóságok jókívánatait a király és a királyné nevében. Újévi beszédekben a pártvezérek is az Isten békéje, a *treuga dei* esztendejének óhajtották ezt az évet s a templomokban a hívek mindenütt imádkoztak a hazáért, a királyért és családjáért.

A királyné első magyarországi látogatója Mikes Johanna grófnő volt, a ki mindjárt lakodalma (január 7.) után kiutazott hozzá, hogy mint új asszony, férjével, gróf Széchennel együtt tisztelegjen nála. A királyné őt és gróf Cziráknét (Esterházy Mária grófnőt) palotahölgyeivé nevezte ki. Róla magáról kevés, de jó hír érkezett; legkedvesebb valamennyi közt, hogy onnan, a távol Franciaországból a millenniumi ünnepekre magyar díszruhát rendelt meg magának, a milyen nem volt rajta azóta, hogy 29 esztendővel azelőtt a koronázási híres polgári bálon olyan hódítást tett benne. A király február 24-én érkezett látogatására s együtt állapították meg, milyen részt vegyen a királyné a millenniumi ünnepeken. Faure köztársasági elnök márczius 5-én, a walesi herczeg 11-én látogatta meg a királyt és a királynét, kik 13-án viszont Viktória angol királynőt keresték föl Nizzában. Erzsébet királyné Sztáray grófnővel valamivel korábban távozott tőle, mint királyi férje, márczius 15-én pedig Eugénia özvegy francia császárnéval találkozott. Aznap utazott haza a király, ki folytonos munkában is a legderűsebben töltötte napjait a Rivierán feleségével, ki a Miramare-yachton még az este Cannesba, 18-án Nápolyba, s 21-én Korfuba érkezett, hol kápolnájában azonnal misét hallgatott. Pár hét múlva a szomszédos Gastur község díszpolgárrá választotta a királynét s a polgármester az Achilleionban mintegy 2000 ember élén nyújtotta át neki az erről szóló oklevelet.

Ezalatt a képviselőház ápril 21-én vita nélkül, egyhangúlag fogadta el a honalapítás évezredes emlékének törvénybe-iktatásáról szóló törvényjavaslatot, a haza és az uralkodó király iránt való hűség és szeretet megható nyilatkozatát. A királyné is készült a nagy ünnepre. Ápril 19-én még Korfuban hét magyar nőt nevezett ki palotahölgyévé, ha különben úgy intézkedett is, hogy a legtöbb esetben sógorasszonya, Mária Terézia főhercegnő helyettesítse őt a fogadtatásoknál stb.* Korfuból ápril 29-én érkezett Miramareba, s másnap Budapestre, hol a nép és a király szeretete fogadta. És a hogy szép vezércikkében a «Pesti Napló» mondta — most megint ott ragyogott a köny a királyné jóságos szemében, hogy leborúlhat a magyar dicsőség nagysága előtt és boldog lehet a magyar nemzettel.

Szívből fakadó hatalmas éljenzés fogadta mindenütt, midőn a királylyal együtt május 2-án az ezredévi kiállítás megnyitására kocsizott ki. «A király jobbján, mélységes gyászban, (fekete csipkével áttört magyar ruhában) talpig feketében ült Erzsébet királyasszony, a nemzet szemefénye, a magyar nép őrző angyala — írja az egyik tudósító.** — Fekete fátyol lengett még mindig üde arcza körül, de keresztülragyogott rajta az a leírhatatlan gyöngédség, a melylyel hű magyar népe szerető hódolatát fogadta. Milyen bensőséges, milyen lelkes volt ez a hódolat! A bánatos alak látása könyeket fakasztott a szemekbe, kalapok és zsebkendők lengtek feléje s a szeretet, a megindultság, a rokonszenv és a részvét, mind ez egy kiáltásban remegett végig a tömegen: Éljen Erzsébet! Éljen a mi drága királynénk!»

Még óriásibb erővel tört ki a lelkesedés, midőn a kiállítás királyi sátorában neje mellett álló királyt Dániel Ernő kereskedelmi miniszter a kiállítás megnyitására kérvén föl, a nemzet legigazibb és legbensőbb háláját nyilvánította azért, hogy a nemzet koronás királya, mint a legelső magyar ember, *a nemzet rajongó szeretetével övezett felséges királyné* s az uralkodóház tagjai eljöttek, hogy közreműködésökkel és megjelenésökkel emeljék a kiállítás fényét, díszét, nagyságát. A királyné, ki fekete legyezőjével idáig folytonosan eltakarta arczát és «úgy állt ott, mint az anyai gyásznak élő szobra», a neki szóló tüntetést szomorúan mosolyogva, főhajtással köszönte meg, a király válaszának elhangzása után pedig azonnal távozott a kiállítás területéről, a fárasztó körszemlében nem követhetvén a királyt és a királyi családot.

* Ez nem történhetett meg a főhercegnő férje, Károly Lajos nagy betegsége, majd (május 19.) halála miatt.

** «Pesti Napló», 1896. 121. sz.

Másnap ő is megjelent a Mátyás-templomban tartott Te Deumon, a hol ismét ő volt az érdeklődés és a lelkesedés legfőbb tárgya. Oly ragyogó környezetben mindenkit mélyen meghatott az egyedül rajta előmlő gyász és szomorúság. «Légy üdvöz, légy áldott, felséges királyném! — szolt szentbeszéde közben feléje fordulva a primás. — Fogadd el a templomban, hol megkoronáztattál, legmélyebb hódolatunkat, legőszintébb szeretetünket irányunkban mindig tanusított jóságodért, szeretetedért. Áldólag emlékszünk, hogy midőn nemzetünk anyjává lettél, édes anyai nyelvünkön szólottál hozzánk; áldólag emlékszünk, hogy azt az aranyfonalat is anyai gyöngéd kezéd szőtte, mely hön szeretett királyunkat a nemzettel elválaszthatatlanul összekötötte. Légy ezután is gyámolítója a szegényeknek, vigasztalója a szenvedőknek, közbenjárója a trón előtt kegyelemért esedezőknél. Földi királynénk, földi anyánk! Legyen életed útain vezérlőd, oltalmazód az égi királyné, az égi anya!»

A királyné, ki az egész beszéd alatt le nem vette szemeit a primásról, a beszéd és Kölcsey hymnusa elhangzása után a király jobbkezét megragadva, meg akarta csókolni a primás főpásztori gyűrűjét; a primás azonban visszavonta jobbkezét s áhitattal áldotta meg a királynét, mi könyet csalt a körülálló asszonyok szemébe.

Fekete magyar ruhában jelent meg a királyné május 5-én az udvari fogadó-estén is, hol hetven magyar hölgyet mutattak be neki. Másnap a miniszterelnöknél a külföldi diplomaták részére adott villásreggeli Nigra gróf, olasz nagykövet, a diplomatai kar doyenje, a nemzettel és a királylyal együtt felköszöntötte a királynét is, «azt a kegyes és jóságos asszonyt, a kit Magyarország büszkén vallhat királynéjául és a ki annyi erényt, annyi szilárdságot és méltóságot tanusított a jó és balsors napjaiban egyaránt».

Május 7-én gróf Festetich Mária kíséretében a királyné is megtekintette a kiállítást. «Milyen kedves gondolat volt a kiállításba falut építeni — szolt szemléje végén a grófnőhöz. — Ezek a szerény parasztházikók olyan szépek itt a fényes pavillonoktól körülvéve.» Ez épp úgy jellemzi egyéniségét, mint az a másik tette, hogy aránylag hosszabb időt töltött az 1848-ra vonatkozó emlékek gyűjteményében. Május 9-én este minden föltűnés nélkül utazott el a fővárosból, szívében azzal a melegséggel, melyet egy nemzet szeretetének újabb megnyilatkozása gerjesztett.

Lichteneggben meglátogatván leányát, Mária Valériát, Schönbrunnból magyar táviratban fejezte ki bánatát gróf Andrassy Gyuláné halála felett, «ámbar ő most már boldogultjához költözött, a kinek irántunk való hű ragaszkodása mindig jól esett szívünknek.» Május 19-én már ura

öccsének, *Károly Lajos* főherczegnek halála borította gyászba a királyi családot. A magyar országgyűlés még aznap kifejezte a trónörökös halála fölött érzett részvétét és a temetésen (május 22.) képviseltette magát.

A királyné Lainzból, hol többnyire tartózkodott, június 7-én érkezett ismét Budapestre, «szeretett otthoná»-ba, a hogy tegnap a székesfőváros

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

Az ezredévi ünnepélyek alkalmával Strelisky műtermében készített kép után.

hódoló küldöttségének fogadásakor a király nevezte. Bellegarde első főudvarmester, Kornis grófné és Ferenczy Ida kísérté. Másnap, a koronázás évfordulóján, a király oldalán fogadta az egész ország hódolatát, mely külsőségeiben is megkapó, páratlan és feledhetetlen volt. A palota erkélyéről nézte végig a megyei bandériumok és a főbb méltóságok felvonulását. A trónteremben férje oldalán foglalt helyet, midőn az ország-

gyűlés mutatta be hódolatát, az a nemzet, mely «a koronát és alkotmányosságot elválasztani sohasem tudta». Az ezredév beteltével egy önérzetes nemzet nyilatkozott meg szeretett királyával szemben. «Midőn — szolt a két ház szónoka, Szilágyi Dezső — felségedet a királynéval, *a kit e nemzetnek soha nem szűnő hálája és kegyelele környez*, királyi házunk fenséges tagjainak közepette, mint emlékeink és örömeink osztályosát és jövő törekvéseink vezérét megjelenni láttuk, — — lelkünkben fölébrednek a multnak dicsőséges képei és érezzük, hogy erős a király és nemzet, midőn érzetben és törekvésben egybe van olvadva».

«A királyné nevének hallatára — mondja egy szemtanú* — egyszerre csak felzúg az éljen. És milyen éljen az! Mintha a szívekből szakadna ki egy érzelmi zivatar. Megremegnek a trónterem sárgás márványfalai... s az érzéketlen, felséges fej megmozdult. Gyöngén, alig látszólag intett köszönetet. Valami csodálatos kecs volt abban. S az éljen fölharsant még erősebben és nem akart megszűnni perczekig; szállt, szállt föl a boltozatokig és megrengette a boltozatokat. A fehér strucztoλλαk reszketni látszottak a hanghullámoktól. Az ország nagyjai és törvényhozói nem elégedtek meg a mámoros kiáltásokkal. Kalapjaikat, csalmáikat lengették s egy sűrű erdő támadt fönn az emberek feje fölött sastollakból, kócsagokból, hűs szellőt támasztva a fojtó, meleg levegőben. Ilyen legyezője is kevés királynénak volt még.»

«A szónok abbahagyja beszédét és várja, míg a féktelen lelkesedés lecsillapúl. Hasztalan; nincs határa. A királyné lesüti fejét. És az a hófehér arcz egyszerre csak elkezd pirosodni... mindig jobban-jobban. — Milyen káprázat! Ferencz József király mellett ott ült egy életpiros királyné. Egy perczig tartott az egész. Szemei tágra nyíltak s a régi ragyogás kicsillant belőlük. S a szemekből, melyek úgy tudtak valaha mosolyogni, hogy egy szomorú országot vidítottak föl, egy könnycsepp bugygyant ki. Százan és százan látták a drága cseppet. Megvolt a reciprocitás. Egy mosolygó ország föl tudta vidítani a királynét. De csak egy perczig tartott. A felséges asszony szeméhez emelte csipkés zsebkendőjét, letörölte vele a könnyet. — — A király mellett újra ott ült a gyászba borult királyné, a Mater Dolorosa»...

A királyné másnap junius 9-én délután egy órakor utazott el a fővárosból, hol most már minden kétséget kizáróan maga a törvényhozás adta tudtára, milyen helyet jelölt ki neki a magyar történelem pantheonában.

* Mikszáth Kálmán, «Képes Folyóirat», 1898. 527—530. Címe azonban hibás, mert nem ekkor láttuk utoljára a királynét.

Ő azonban a magányt kereste. Heteken át hír sem hallatszott felőle. Csak annyit tudtak itthon, hogy július 1-én Festetich grófnővel Hohen-Schwangauba rándult ki, hol még nem járt, 11-én fölkereste gyermekjátékai kedves helyét, Possenhofent, és másnap szülővárosát, Münchent, a honnan 13-án Salzburgba s 15-én Ischlbe érkezett, hol a király fogadta, ki csak augusztus 23-án búcsúzott el tőle, midőn a czári pár fogadására Bécsbe kellett indulnia. Ez ünnepségek alkalmával a királynét Ottó főherczeg neje, Mária Jozefa helyettesítette. De ha nem volt is ott a királyné, a lapokat bejárta az a hír, hogy az ifjú czárné Erzsébet királynét vette mintául s a szeretetet, egyelőre a szibériai rabok megkegyelmezésével és sorsuk enyhítésével épp úgy be akarja vinni a politikába, mint ő vitte be egykoron; s a kinek sok tekintetben tulajdoníthatták, hogy — mint Szilágyi Dezső elnök néhány hónap múlva, október 3-án, az országgyűlés utolsó ülésén mondhatta — «soha fejedelem népének ragaszkodásában és tiszteletében oly rendületlenül nem állott a művelt világon, mint az, kinek fejét egy nyolczszázados korona, államunk önállóságának és alkotmányunk jelképe díszíti.»

Október 4-én reggel, a király nevenapjára, Ischlból a királyné is Budapestre érkezett s a királylyal együtt azonnal misét hallgatott, azonban nem jelent meg sem a Ferencz József-híd fölavatásán, sem másnap az országgyűlés berekesztésén. De leánya, Gizella, Festetich grófnő, Ferenczy Ida, Berzeviczy vezérőrnagy kíséretében meglátogatta a műcsarnokot és többször fölkereste a kiállítást. A közönség tudta, hogy ismeretlenül akar maradni s nem háborgatta kíváncsiságával; csak Ős-Budavárában követték egyszer (október 13-án) igen feltűnően, úgy, hogy a királyné kedvetlenül távozott. 14-én hatodmagával a Svábhegyre kocsizott ki, a honnan élvezte a fővárosra nyíló szép kilátást s Radics bandájának magyar nótáit. Időközben, október 8-án nagy örömet szerzett Aradon az a még szeptember 24-én kelt engedélye, melylyel jóváhagyta, hogy Pernyáva külvárost róla nevezzék el.

A király október 28-án az ezredévi ünnepségekre a miniszterelnök útján a nemzethez intézett lelkes kéziratban tekintett vissza; kiemelte, hogy a nemzet, mely méltó helyet foglalhat el a kulturállamok közt, újból bebizonyította rajongó hazaszeretetét és «biztosítékát nyújtotta az ő személye és háza iránt tanúsított szeretete és hű ragaszkodása által különösen annak, hogy az ily tettekre képes, ily érzelmektől áthatott és királyával egyetértő nemzet bizvást és legjobb reményekkel tekinthet a jövő évezred elé.»

Egészen ez irat s általában a lezajlott események lelkesítő hatása alatt állott a főváros népe, midőn másnap valóságos diadalmenné vál-

toztatta át a vonathoz hajtató királyi pár útját. A király és királyné október 29-én déli egy órakor az ország első méltóságviselőinek és a népnek szeretet-nyilvánításai közt távoztak Bécs felé.

Ez volt az utolsó alkalom, hogy a hivatalos világ és a nép együtt ünnepelte a királynét, ki ezután még csak egyszer jöhetett Magyarországra, mely most az utóbbi napokban is jelét adta, mennyire tudja, mi része van abban ő neki, hogy «él nemzet e hazán».

November elsején bezárták az ezredévi kiállítást s másnap a királyné a király karján szállt alá a bécsi augustinusok kriptájába, hogy koszorúját letegye fia koporsójára, melyben az ő hite szerint egy új ezredév dicsőségének egyik reménysége lett semmivé.

IX.

A KIRÁLYNÉ UTOLSÓ ÉVEI ÉS HALÁLA.

(1897—1898.)

A királyné nevenapját Magyarország az ezredik évben a szokottnál is fényesebben ülte meg; a Mátyás templomában Bogisich Mihály czimzetes püspök a királyné által ajándékozott misemondó ruhában végezte az istentiszteletet. A király november 25-én ismét Budapesten volt s másnap nyitotta meg azt az országgyűlést, melynek két esztendő leforgása előtt szomorú, de dicsőséges feladata lett, hogy a királyné emlékét törvénybe iktassa. A király már másnap visszatért nejéhez, ki 29-én elbúcsúzott tőle, s egészsége helyreállítása végett utra kelt. Lichteneggben meglátogatván leányát Mária Valériát, s Münchenben Gizellát, Párisban deczember 1-én egy pillanatra találkozott Faure köztársasági elnökkel s még azon este megérkezett Biarritzba. Onnan nyilvánította részvétét főudvarmesternője, Goes grófnő halála fölött s onnan tétette közzé új palotahölgyeinek (köztük két magyarnak) névsorát. Otthon maradt felolvasónője, Ferenczy Ida, és volt főudvarmestere, báró Nopcsa, a még általa meghitt Wlassics miniszternek deczember 8-án az ő távollétében mutatták be schönbrunni kis telepét, mely a millenniumi kiállításon vett tárgyakkal a magyar parasztházak módjára rendeztetett be.

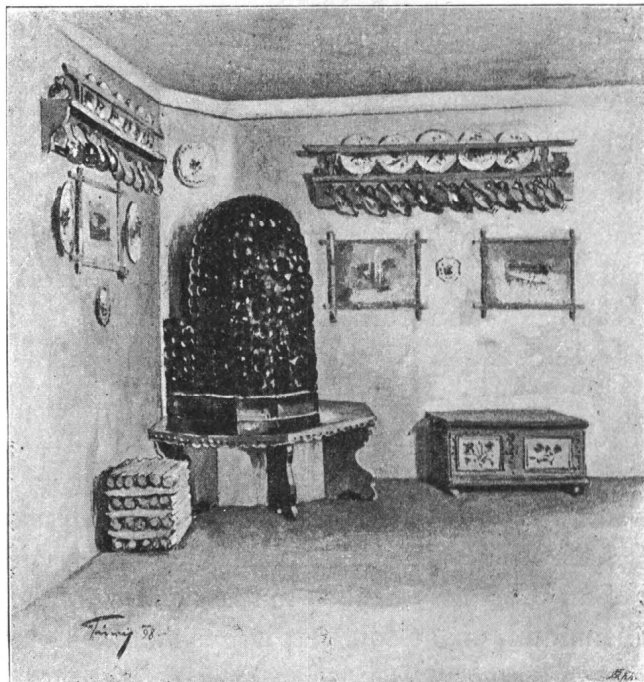
A királyné ezalatt nagy sétákat tett a Pyrenaeus-hegyek utolsó ágazataiban, egész a spanyol határig gyalogolgatott, s királyi férje azzal ülte meg a születése napját, hogy e napra tétetett közzé körülbelül 200 kitüntetést.* Ő maga leányainál Lichteneggben töltötte a karácsony estéjét, Münchenben az ünnep napját s onnan gondoltak azokra a szép gödöllői karácsonyi estékre, mikor Krisztus és saját születése napján maga a királyné gondoskodott arról, hogy karácsonyfájuk legyen a kastélyban a királyi, a faluban a parasztyermekeknek.

1897 újesztendeje a királyt már szokott munkái közt találta, a királynét pedig Biarritzban javuló egészséggel. Január 19-én levegő-vál-

* Megjelent a hivatalos «Budapesti Közlöny» deczember 23. számában.

toztatás végett a királyné Sennyey bárónővel Cap-St.-Martinba ment át, hol márczius 2-án a király is fölkereste. 19-én egyszerre utaztak el onnan: a király egyenesen Bécsbe, a királyné Territetbe, hová márczius 30-án Ferencz Ferdinánd főherczeg is követte. A királyné alig ment vissza Bécsbe, május 4-én arról a borzalmas hírről értesült, hogy nővére, Alençon herczegnő is áldozatául esett a párisi bazárban kitört tűzvésznek. Miközben az országból egyre-másra érkeztek a részvétnyilatkozatok, szeptember 20-án Mária-Zellbe zárandokolt, hogy még 1884-ben tett fogadalmá-

Tury Gyula rajza.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ MAJORJA.

hoz képest hálát adjon saját csodás meneküléseért. Budapesten másnap mondotta el híres felköszöntőjét *Vilmos császár*. A királyné külön táviratban mondott neki köszönetet, hogy «oly gyönyörű és szívhez szóló felköszöntőben emlékezett meg az ő szeretett magyar nemzetéről».* Szeptember 25-én azután megjelent a király kézírata, melylyel a magyar történelem tíz kiválóbb alakja, köztük Bocskay és Bethlen szob-

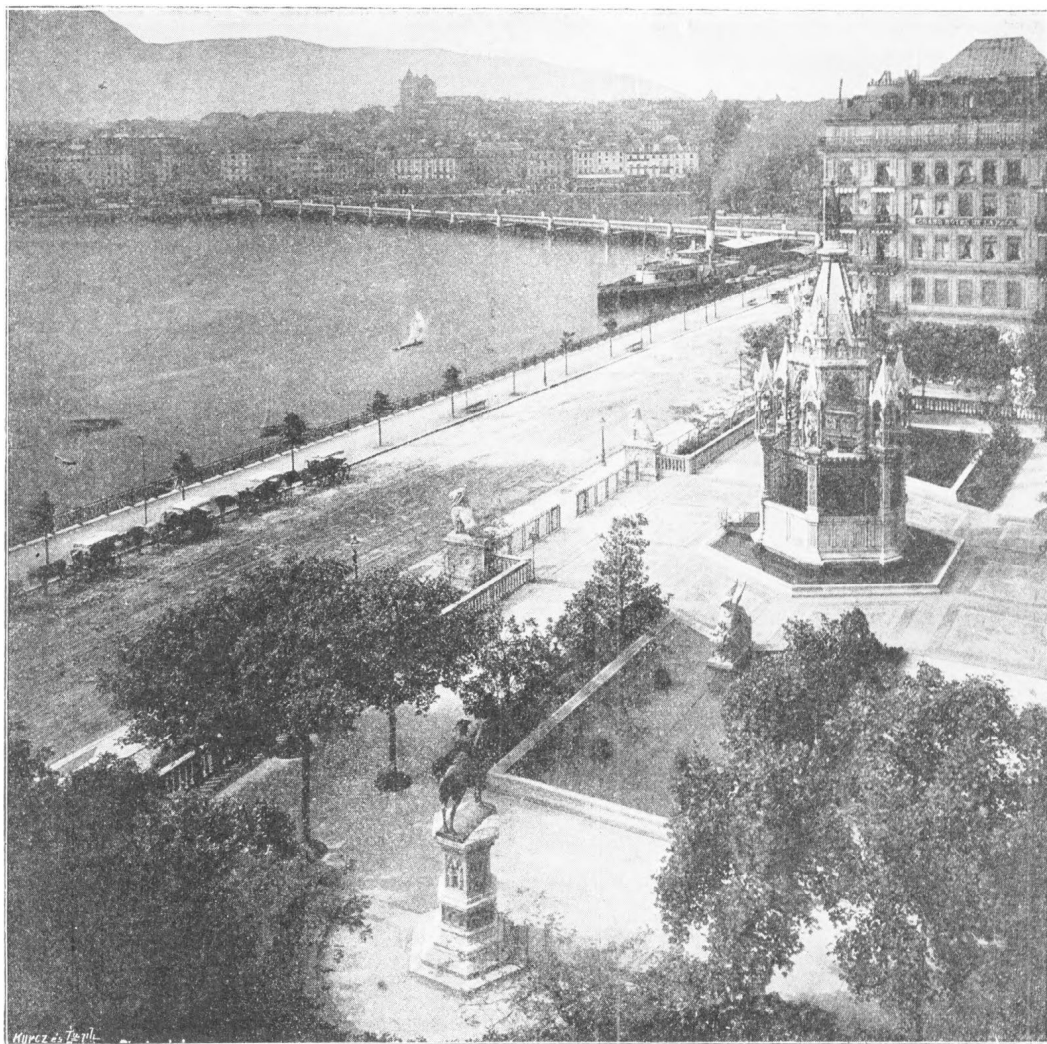
* Zichy Jenő gróffal való beszélgetése alkalmával (1898 december) megjegyezte a német császárné, hogy «Erzsébet királyné okozhatott csak nagy örömet a magyaroknak».

rának föllállítását rendelte el. Tervét eredetileg csak a királynéval közölte, kit ez az elhatározás rendkívül meghatott. Az egyetemi ifjúság fáklyamenettel fejezte ki köszönetét a király előtt. Október 1-én báró Podmaniczky Frigyes a képviselőházban hódoló felíratot javasolt a királyhoz, ki a lelkesedésnek, az erők egyesítésének és nagy czélokra egyesítésének hatalmát bírja és kinek családja sorsa a nemzetével összeforrt. Éppen aznap érkezett meg Budapestre a királyné, a kit a közönség nagy lelkesedéssel fogadott. Együtt vonultak a várpalotába a királylyal, kinek azonban október 2—11-én ismét Ausztriában kellett tartózkodnia. Mig Bécsben egyik parlamenti botrány a másikat érte, a magyar parlamentben október 4-én a király nevenapján minden párt leglelkesebb hozzájárulásával, egyhangúlag fogadták el a királyhoz intézendő hódoló felíratot s az ország a szokottnál is fényesebben ülte meg azt a napot. Fokozta a királyné örömét a várpalota építésének előhaladása is.* 9-én kikocsizott a városligetbe s a Gerbaud pavillonában Gizella főhercegnővel, Festetich grófnővel, Ferenczy Idával, Limpöck bárónővel és udvari marsalljával, Perfall báróval, negyedfél órán át hallgatta Munczi cigányhandáját; elhúzatta a legszebb népdalokat, a Szózatot, a Rákóczi-indulót stb. A királyi pár a legjobb kedélyhangulatban időzött Budapesten s a király ki is fejezte Márkus főpolgármester előtt a szép napok felett való megelégedését, midőn október 30-án délután 1 órakor a királynéval együtt visszautazott Bécsbe. A lelkesen éljenző nép nem gyaníthatta, hogy *többé sohasem látja királynéját*,** a ki

* A palota alapkövét a király nagy ünnepek közt 1896 június 6-án tette le. A palotáról s a budapesti udvari életéről körülményesebben Herzig «Das Buch vom Kaiser» (Bécs, 1898.) 83—130.

** A királyné magyarországi itinerariumát ezekben állíthatom össze: 1857. május 4—30. magyarországi körúton. — 1866. január 29—március 5.; július 9—10. és 13—30. Budán. — 1867. május 8—június 12.; Budán és Gödöllőn. — 1868. február 5—június 9.; szeptember 21—december 23. Gödöllőn. — 1869. március 8—május 24. Zágrábban és Gödöllőn; október 9—december 1. Gödöllőn. — 1870. január 19—február 6.; február 22—ápril 13. Gödöllőn és Budán. — 1871. március 16—21. u. o. — 1872. március 26—május 12.; október 16—1873. február 6. — 1873. március 10—ápril 10.; október 5—november 30.; december 3—1874. január 10. — 1874. október 8—november 4.; november 13—19.; november 21—1875. január 25. — 1875. október 7—1876. január 15. — 1876. január 25—február 3.; szeptember 17—november 5.; november 7—1877. február 5. — 1877. február 28—március 11.; március 25—ápril 8.; szeptember 17—december 28. — 1878. szeptember 14—1879. január 2. — 1879. május 3—8.; szeptember 16—november 12.; november 19—december 15. — 1880. május 6—13.; szeptember 9—december 20. — 1881. szeptember 11—október 15.; november 1—december 21. — 1882. ápril 26—május 16.; szeptember 20—1883. január 27. — 1883. szeptember 23—november 26.; december 1—15. — 1884. szeptember 27—november 22.; december 3—1885. január 15. — 1885. szeptember 24—október 4.; november 4—december 28. u. o. 1886. február 14. Fiumében; ápril 27—május 24. Budapesten; október 30—december 4. Gödöllőn. — 1887. március 5—18.; március 21—ápril 3. Budapesten és Gödöllőn; ápril 4—16. Buziáson, Orsován, Mehádián; november 19—december 17. Gödöllőn. — 1888. február 9—március 15. Budapesten. — 1889. február 11—ápril 13. Budapesten és Gödöllőn. — 1890. február 10—március 15. Budapesten. — 1891. február 8—március 4. Budapesten. — 1892. szeptember 22—november 12. Gödöllőn. — 1893. szeptember 21—november 8. Gödöllőn és Budapesten. — 1894. október 1—november 3. Gödöllőn és Budapesten. — 1895. június 30—július 23. Bártfán, Poprádon; október 2—24. Gödöllőn. — 1896. ápril 30—május 9.; június 7—9.; október 4—29. Budapesten. — 1897. október 1—30. Budapesten. Összesen 62 ízben 2663 napot töltött hazánkban.

Bécsből csakhamar az enyhe levegőjű biarritzi fürdőbe s onnan deczember 19-én a legszigorúbb incognitóban Párisba érkezett. Két nővérét, a nápolyi volt királynét és Trani grófnőt ölelhette e világvárosban. 21-én Faure köztársasági elnök látogatását, 24-én férje, a magyar országgyűlés és

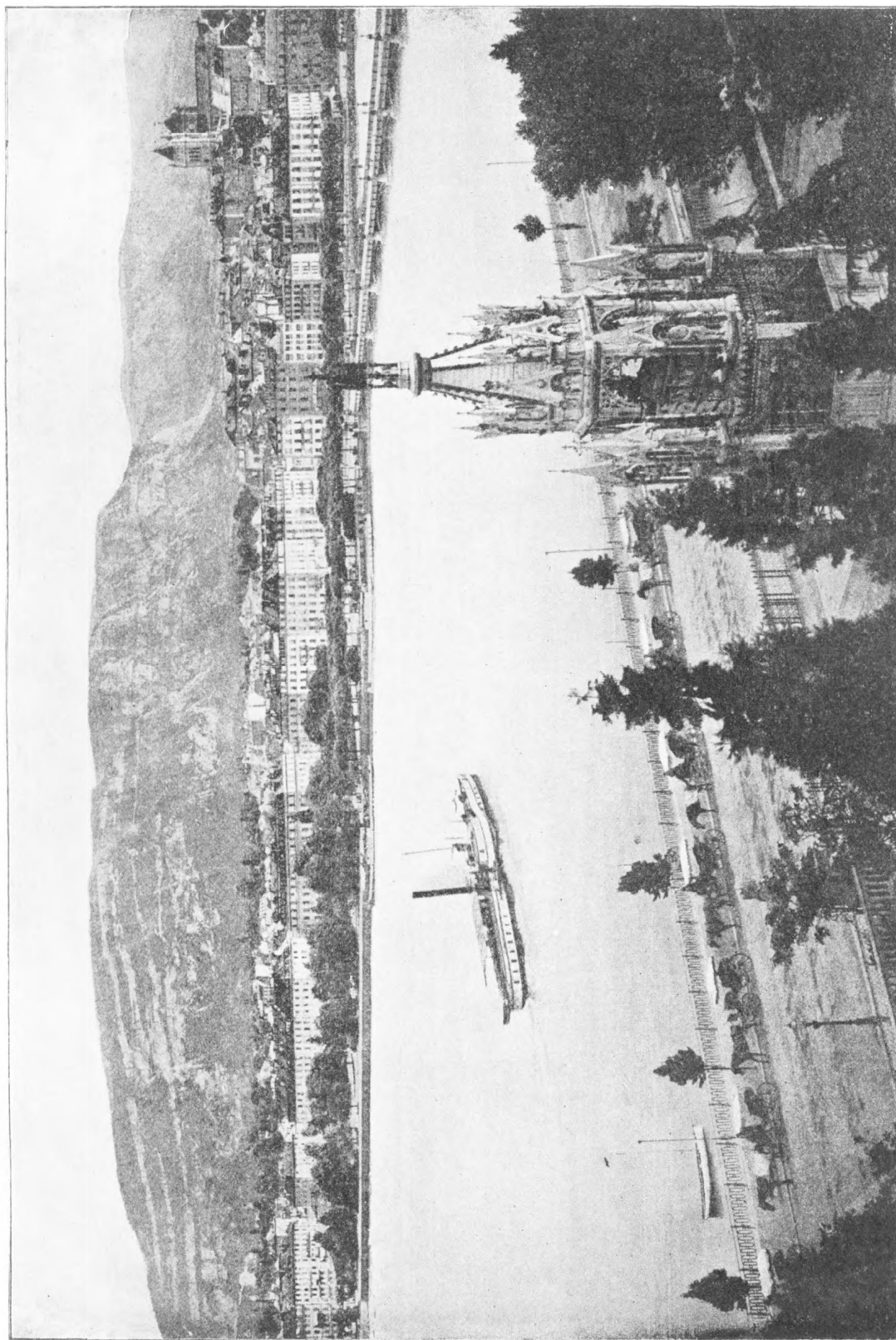

A GENFI KIKÖTŐ A BRUNSWICK-EMLÉKKEL.

A tó jobboldali sarkán a gőzhajó kikötője, melyben a királyné hajóra szállt, s innen balra a Brunswick-szobor felé a merénylet színhelye.

a kormány elnökeinek üdvözlő táviratát fogadta. Megkoszorúzta Heine sirját, s az év végén Marseillebe ment.

1898 január 2-án a «Miramare» San Remoban szállította partra. Ott üdült még akkor is, midőn az udvar február 15-én Budapestre költözött át.

A GENFI TÓ A BRUNSWICK EMLÉKSZOBORTÓL NÉZVE.

A merénylet színhelye a jobboldalon látható facsoport háta megett van; a távon látható hajó mutatja a megsebesült királynét vivő hajó útirányát.

Mária Jozéfa főhercegnőre (Ottó főherceg feleségére) bízta, hogy a háziasszonyi teendőikben helyettesítse. Márczius 1-én utazott el a királyné Territetbe, míg a király márczius 3-án Bécsbe sietett nagyon beteg menyéhez, Stefánia főhercegnőhöz, ki azonban 8-án már túl volt minden veszedelmen. Ápril 11-én a király Budapesten az 1848. évi törvények szentesítésének évfordulóján az országgyűlés hódolatát fogadta, 20-án pedig Münchenben vett részt leánya, *Gizella* ezüst-lakodalmán. A királyné nem jelenhetett meg; 17-én Territetből Kissingenbe ment át, hol 25-én a király is fölkereste és csak május 5-én érkezett vissza Bécsbe, hol harmadnapra megnyitotta az ötvenéves császári uralkodásának örömeire rendezett kiállítást. Maga a királyné május 21-én Bad Brückenauban folytatta a gyógyulást. Még itt értesült róla, hogy a budapesti park-klub, melyet 1896 október 15-én ő is meglátogatott, Zala Györggyel elkészíttette a király és az ő mellszobrait s hogy a király megengedte az október 10-ére tervezett leleplezés ünnepélyére az uralkodó-család tagjainak meghívását. Junius 14-én érkezett vissza Penzingbe s onnan már a király társaságában Lainzba, hol azután Sztáray grófné kíséretében hosszú sétákat tett. Föltétlen nyugalomra lévén szüksége, még unokája, Erzsébet bérmlálásán (junius 26.) sem vehetett részt. A vérszegénység, ideglob és álmatlanság szívtágulásra vezetett. «A királyné szive beteg — irta július 13-án a «Pesti Napló». — Beteg az a drága, nemes szív, mely bennünket mindig oly igazán, oly forrón szeretett s melynek melege, szeretete megváltásként áradt országunkra, a megpróbáltatás sötét idejében.» Junius 29-én Festetich grófnéval Ischlbe ment üdülni,* hová július 2-án a király és gyermekeivel Mária Valéria is követték őt, míg itthon a lapok vezérczikkekben emlékeztek meg a hazát folytonos aggodásban tartó súlyos betegségről. A király és Mária Valéria július 15-én búcsúztak el Ischlben a királynétól, ki másnap Sztáray grófnéval és Berzeviczy vezérőrnagygyal a hesseni Nauheimba érkezett, hogy alávesse magát dr. Schott szív-gymnastikájának. Itthon nagy örömet keltettek a jókedvről, sétáiról érkező hírek, mert azt a hitet keltették, hogy az első tudósítások igen is túlzottak. Majdnem naponkint hozták a megnyugtató ujdomságokat. Augusztus 2-án meglátogatta a királynét Frigyes császár özvegye, 18-án a hesseni nagyherceg és felesége, 20-án Vilmos császár és Augusta császárné. Maga a királyné augusztus 30-áig maradt Nauheimban s ekkor Monte de Cauxba, Territet mellé ment s mindjárt megérkezte után táviratban fejezte ki sajnálatát a király előtt, hogy ezen a szép

* Felolvasónője, Ferenczy Ida, maga is fürdőre menvén, ide nem kísérhette el, de gyakran levelezett vele. Útjain most angol és görög társalgója Barker Frigyes volt mellette.

vidéken nem lehetnek ismét együtt.* A király, kit Ischlben augusztus 25-ig a kiegyezés kérdése egészen lekötött, szeptember 2—7-ig jókedvűen vett részt a buziási hadgyakorlatokon. Egyik altábornagyának örömmel mondta, hogy még ilyen jó esztendeje nem volt, mint az idei; *időig* nem érte semmi szerencsétlenség. Hazautaztában császársága félszázados jubileuma alkalmából ötven szegedi rabnak megkegyelmezett és csak némi időt akart tölteni Bécsben, hogy 10-én este a lőcsei hadgyakorlatokra mehessen. Az elutazás délutánján azonban főhadsegéde gróf Paar, majd Goluchowsky külügyminiszter és Liechtenstein herceg főudvarmester Schönbrunnban azt a borzasztó hírt közölte vele, hogy *a királynét meggyilkolták*. Aznap délután háromnegyed egykor Genfben szúrta le *Luccheni* anarchista. A királynénak még volt annyi ereje, hogy a Territet felé induló hajóra szálljon, itt azonban eszméletét veszítette s mire szállójába, a Beau Rivageba vitték, kilehelte nemes lelkét.**

* * *

Valóban a legsúlyosabb, legkegyetlenebb megpróbáltatás érte a királyt és házát. A mint pár nap múlva népeihez intézett kéziratában ő maga mondta, elvesztette hitvesét, trónja ékességét, a ki élete legnehezebb óráiban vigasza, támasza volt, kiből többet veszített, mint azt kimondhatná. Rettenetes végzet ragadta el tőle s népeitől. «Egy gyilkos kéz, azon őrvongó szenvedély eszköze, mely a fennálló társadalmi rend megsemmisítését célozza, a legnemesebb nő ellen emelte törét és vak, céltalan gyűlölettel döfte át azt a szívet, mely gyűlöletet nem ismert és csak a jóért dobogott.»

Mialatt a király zokogva siratta hitvesét, Goluchowsky külügyminiszter a magyar kormányt is értesítette a szörnyű hírről, mely villámgyorsan terjedt el a fővárosban, sőt sok helyütt a vidéken is; másnap pedig már az egész ország tudta a megrendítő eseményt. Nem byzantinizmus volt, inkább talán rajongás, a mi minden nagy eszmét kísérni szokott, hogy az ország a szó legnemesebb értelmében mély gyászba öltözött. Ezt a gyászt csak a Széchenyi, Deák és Kossuth elhunytán érzett fájdalommal lehetett összemérni. Azon a földön, melyet ez a három nagy ember annyi veríték közt művelt, ennek a királynénak szelid tekintete, kedves mosolya fakasztott virágot. A történelemnek, a száraz levéltári kutatások

* Szeptember 3-án itt nevezte ki utolsó nyolcz magyar udvarhölgyét is.

** Pár hétig nemcsak a hazai, hanem a nevezetesebb külföldi lapok is tömérdek részletet irtak a merénylet részleteiről s magáról a királynéről. A «Képes Folyóirat» 21—22. füzeté egészen a királyné emlékének van szentelve.

Roskovics Ignác rajza.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

akárhová vezessék is későbbben, mindig számolnia kell azzal a közhittel, hogy ennek a leheletszerű szép asszonynak gyöngye kezei törték meg az absolutismus békóit, ezek óvták meg a dynastiát a bukástól. Fájdalma első kitöréseinek csillapultával maga a király mondta, hogy nem is gyanítják, mit vesztek ők Erzsébet királynéban.

A fekete ország azonban tudta ezt és *Szilágyi* Dezső elnök a képviselőháznak mindjárt másnap (szeptember 11-én) tartott ülésében jelezte is a veszteség nagyságát. «A törrel átszúrt fejedelmi szív előtt — úgymond — mély fájdalomban megtörve állunk. Lelkünkben fölmerülnek a multak boldog és bús emlékei; annak a királynénak képe, kinek fejedelmi erényei és nemes szive annyit tettek a trón és nemzet elválaszthatatlan összeforrasztására és a kinek lelkében visszhangot keltett minden nemes és nagy törekvés, mely az egész nemzetből a trón felé szállott és áldó, ápoló kezét terjesztette ki azokra. És látjuk őt nehéz idők folyamán a legsúlyosabb emberi szenvedések alatt, roskadozó egészséggel, megadással túrni és szenvedni mindazt, a mit a Mindenható keze reá mért; és tengerében az emésztő fájdalomnak, maradt őrangyala felséges férjének és népének. Nehéz, nehéz ezt elviselni! Áldott és szent legyen emléke, mint igaz és el nem múló a hódoló ragaszkodás és szeretet, melylyel a nemzet környezte.» A főrendiház is hasonló szellemben nyilatkozott s hozzájárult a képviselőház határozataihoz, mely szerint mély fájdalmát és hódoló részvétét fejezi ki a király iránt; a királyné emlékét és a nemzet háláját törvénybe iktatja, a ház a maga üléseit a temetést követő harmadnapig felfüggeszti s tagjai harmincz napig gyászt viselnek.

S mialatt a törvényhatóságok és testületek gyűléseiken a megkapó szavakban fejezték ki hazafias bánatukat, a kinek egészségéért és nyugalmaért most az egész ország aggódott, a királynak «nagy és kötelességérzettel megtelt szive» — úgy, a hogy a képviselőház elnöke kívánta a haza javára — csakugyan «némi vigasztalást nyert abban a tudatban, hogy a felséges házát ért csapás feletti fájdalmában a nemzet vele osztatlanul együtt érez és hogy soha el nem enyészhetik az a jó, mely a trónról jön.»

Elősiető leányai felcsókolták legégetőbb könyeit s harmadnap a király már ismét ott ült dolgozó-asztala mellett.* Szeptember 15-én Genfből Bécsbe hozták halottját, s éjjel a király zokogva borúlhatott a hideg érczkoporsóra. Másnap a magyar királyné kancellárja Hornig Károly báró

* Ne kiméljenek a munkától — szól Bánffy miniszterelnökhöz szeptember 17-én, — sőt mostantól fogva még többet akarok dolgozni, mint eddig, mert egyetlen vigaszomat csak a munkában találhatom.

veszprémi püspök beszentelte azt és délután a magyar törvényhozás és a törvényhatóságok küldöttei koszorúkkal halmozták el a ravataalt. 17-én délután 5 órakor Gruscha bécsi érsek a magyar és osztrák főpapoktól környezve, császárok, királyok, a hivatalos világ és egy látványosságot kereső világvárosi nép jelenlétében utolsó útjára kísérte s az augustinusok templomában örök nyugalomra helyezte Ausztria császárnéját, Magyarország királynéját.*

A király még aznap megalapította «hőn szeretett hitvestársa gyászos emlékére és névvédnökneje, thüringiai** szent Erzsébet tiszteletére az Erzsébet-rendet oly férjes nők és hajadonok számára, kik hivatásuk körében kitűnnek, vagy maguknak emberbaráti, vallási vagy jótékonyági téren a közjó iránt érdemeket szereznek».* A rend első nagykeresztjét «a királyné halála órájában tett kitűnően hű, önfeláldozó és odaadásteljes szolgálatai hálás elismeréseül» *Sztáray* Irma grófnőnek ajándékozta. Másnap közölte a hivatalos lap még 16-án kelt kéziratát, melyet népeihez intézett, s melyben hálát adott a gondviselésnek azért a nagy kincsért, melyet számára fenntartott: a milliók azon szeretetért és hűségért, mely a szenvedés országában őt és családját környezi. Ő maga holtiglan szentül őrzi forrón szeretett hitvese emlékezetét s népei hálája és tisztelete maradandó emléket emel a királynénak minden időkre. Fájdalmuk közössége újabb, benső köteleket fűz a trón és haza közt. Népei változhatatlan szeretete nemcsak megerősíti őt kötelességének abban a fokozott érzetében, hogy kitartson a reá bízott küldetésben, hanem megerősíti a siker reményében is. A Mindenhatóhoz esedezik, ki oly nehezen sujtotta, adjon erőt neki, hogy véghez vihesse, mire hivatva van. Imádkozik, áldja meg népeit és világosítsa fel őket, hogy megtalálják a szeretet és egyetértés útját, a melyen viruljanak és boldogok legyenek.

Ugyanaznap 18-án a király mélyen megindulva mondott köszönetet a magyar országgyűlés küldöttségének is azért az odaadó és a szív mélységéből jövő részvét, ragaszkodás és hű együttérzés számtalan tanúságáért, mely az ország minden részében és körében nyilvánult. Erről Bánffy miniszterelnök szeptember 20-án tett jelentést a háznak s ugyanakkor betejesztette a királyné emlékének törvénybeiktatásáról szóló javaslatot is. Miközben ezt az igazságügyi bizottság tárgyalta, Wlassics közoktatásügyi

* A képviselőház 1898 szeptember 21-én az udvartartás költségvetését tárgyalván, Komjáthy Béla szóba hozta, hogy a temetésnél Magyarország mint önálló állam nem jött kellő tekintetbe. A ház azonban a miniszterelnök felszólalása után a tételt megszavazta.

** «Magyarországi» helyett, mi sok hírlapi felszólalásra adott alkalmat.

*** Alapszabályai a «Budapesti Közlöny» 1898. szeptember 18. számában.

*Leaves of
the*

miniszter október 4-én* Erzsébet napját minden időkre iskolai ünnepnek nyilvánította, a nemzet pedig nemes lelkesedéssel adakozott a királyné szobrára, úgy, hogy négy hét alatt félmillió forint volt együtt erre a célra.

SZTÁRAY IRMA GRÓFNŐ, ERZSÉBET KIRÁLYNÉ GENFI KISÉRŐJE.

Streliskynek az ezredévi ünnepélyek alkalmával fölvevett fényképe után.

Az igazságügyi bizottság előadója Szivák Imre a képviselőházban szeptember 29-én terjesztette elő a napirend egyetlen tárgyát, a királyné emlé-

* 4196. eln. sz. L. «Közo. Hiv. Közlöny», 1898., 20. sz.

kének megörökítéséről szóló törvényjavaslatot. Kiemelte, hogy a női erényt személyesítő, a hitvestársi és anyai szeretet példaképeül szolgáló fennszárnyaló szellemű, a természeti és művészi széperért rajongó lelkű Erzsébet legnemesebb szive, melyet a föld legnagyobb gonosztevője szúrt keresztül, mi hozzánk állt legközelebb, a mi hazánkat szerette legjobban. «Ennek a fenséges mythosnak, a magyar nép ezen legendájának a mi történetünk alkotó részévé kell válnia, átszállnia utódainkra is. Ennek ősi formája a törvénybe-iktatás.» Igaz, hogy törvénykönyvünkben nincs példa egy királyné emlékének megörökítésére; mert «századoknak kellett lefolyniok, míg elérkezett a dicsőültben a magyar királyné eszményképe. A szomorúság és csüggedés korszakában is fenn akarta és tudta tartani a nemzet bizalmát önmaga iránt s hitét jövőjében; a másik alapgondolat, mely működésében vezette, az, hogy a nemzet és a korona közt összhang nélkül nincs boldogulás. «Mint ideál így köti össze az ő emléke a kibékített multat, a küzdő jövőt, sőt — mint a legmagyarabb királyné szentelt alakja — a nemzeti királyok korszakát is és azután így változik át a magyar nép legendája történelemmé.»

A feketébe öltözött képviselők egyhangúlag és minden tárgyalás nélkül fogadták el a törvényjavaslatot,* melynek 1. §-a kimondja, hogy «hőn szeretett dicsőült királynénknak, a *haza jótevő nemtőjének* áldásos emléke soha nem szűnő hálánk és kegyeletünk jeléül törvénybe iktattatik» és a 2. §., hogy «egy a megdicsőülthöz méltó emléknék — az önkéntesen megindult adakozás útján begyűlendő összegek igénybevételeivel — Budapesten felállítása végett azonnal megfelelő intézkedések tételnek.»**

Az ország egyes városai hasonlóképpen elhatározták, hogy maguk is szobrot állítanak a királynénak, nevére számos alapítványt tettek, az ország katolikusai pedig gyűjtést rendeztek, hogy fölépítsék az örök-imádás templomát, mely az ő emlékének legyen szentelve. *Bajorországi* Erzsébetnek, kit IX. Pius pápa a szentelt aranyrózsával tüntetett ki, új hazája, Magyarország, épp oly gyorsan épít templomot, mint a hogy magyar-

* A horvát tartománygyűlés deczember 6-án tartott megnyitó-gyűlését szintén egészen a királyné emlékezetének szentelte.

** A másnapi ülésnek egyetlen tárgya szintén e javaslat harmadszor való olvasása és elfogadása volt, mihez október 5-én a főrendiház is egyhangúlag járult. Október 14-én az Országos Törvénytárban már megjelent a törvény szentesítése, mire az emlékszobor ügyében kiküldött 36 tagú bizottságból 12 tagot már másnap megválasztott a képviselőház, 6-ot október 29-én a főrendiház, 18-at pedig a kormány nevezett ki október 30-án. A király Gödöllőn nov. 3-án elrendelte, hogy a királyné szobrát a Hentzi-szobor helyén kell föllátni. Az országgyűlésen nov. 17-én heves fölszólalások történtek azon glossák miatt, melyekkel Krieghammer hadügyminiszter nov. 10-én 5526. sz. a. kelt rendeletében a királynak ezt az elhatározását kísérte.

országi Erzsébetnek, a csodálatos rózsák szentjének, új hazája, Németország, a megdicsőülés után szintén mindjárt templomot emelt.

Október 11-én Erzsébetnek a gödöllői kastély balszárnyában levő négy szobájából a királyné magántulajdonát tevő tárgyakat Bécsbe szállították, ezek közül azonban harmincnégy emléktárgyat Gizella és Mária Valéria főhercegnők megőrzés végett a nemzeti muzeumnak ajándékoztak.*

Október 29-én Bécsben az ágostonrendiek templomában a királyné tölgyfakoporsóját belehelyezték a hat oroszánlábbon nyugvó rézkoporsóba, melyet Rudolf trónörökös koporsója mellett állítottak fel** s ezzel Erzsébet királynét teljesen átadták a történelemnek.

* Wlassics miniszter köszönete a főhercegnőkhöz 1898 december 1-én, a hivatalos lap december 9-iki számában.

** A koporsó felirata: Elisabetha Amalia Eugenia Imperatrix Austriae et Regina Hungariae Maximiliani Josephi et Ludovicae Ducum in Bavaria filia. Nata in villa Possenhofen (?) Die XXIV. Mensis Decembris Anni MDCCCXXXVIII. Nupta Francisco Josepho I. Imperatore Vindobonae Die XXIV. M. Aprilis A. MDCCCLIV. Coronata Regina Hungariae Budae Die VIII. Junii A MDCCCLXVII. Denata Genevae Die X. M. Septembris A. MDCCCXCVIII.

KÉPEK JEGYZÉKE.

Erzsébet királyné. <i>Schrotzberg</i> festménye után. — Eredetije a bécsi cs. kir. hitbizományi könyvtárban...	17
Erzsébet királyné 1853. évi arczképe. <i>Hanfstaengl</i> rajza után ...	24
Erzsébet királyné 1853. évi arczképe. A bécsi cs. kir. hitbizományi könyvtárban levő eredeti után ...	25
Erzsébet királyné 1854. évi arczképe. <i>Dürck</i> festménye után ...	26
Az uralkodó pár menyegzője 1854-ben. Egykorú rajz ...	27
Erzsébet királyné 1855. évi arczképe. <i>Dürck</i> festménye után ...	29
A királyi pár bevonulása Debreczenbe 1857-ben ...	31
Erzsébet királyné Gizella főhercegnővel és Rudolf trónörökössel. <i>Kriehuber</i> rajzának Jókai Mór birtokában levő másolata után ...	35
Erzsébet királyné 1862. évi arczképe. <i>Kayser</i> rajza ...	37
Ferenczy Ida ...	41
A királyi pár a pesti polgárság bálján, a Vigadóban, 1866 február 6-án. <i>Székel</i> y Bertalan egykorú vázlata ...	43
A királyné a pesti Erzsébet-szegényház zárókövének letételénél, 1866 február 26-án. <i>Székel</i> y Bertalan egykorú vázlata ...	47
Falk Miksa ...	49
Erzsébet királyné 1867. évi arczképe. Fénykép után...	52
Horváth Mihály elbeszéli Erzsébet királynénak az 1848-iki eseményeket...	53
A királyi pár a trónon a koronázás után ...	55
Erzsébet királyné megérkezése a Mátyás-templomhoz ...	57
A királyné koronázási ajándékának szekrénye ...	59
A királyi pár üdvözlése a báni palotában Zágrábban (1869) ...	63
Erzsébet királyné. Fénykép után ...	69
Rónay Jácint. <i>Hirsch</i> Nelli rajza ...	71
Erzsébet királyné. <i>Charleton</i> J. festménye után. — A bécsi cs. kir. hitbizományi könyvtárban levő metszet után ...	75
A két örömanya találkozása...	83
Erzsébet királyné udvarhölgyei körében (1882) ...	87
Részlet a gödöllői alsó parkból ...	91
Erzsébet királyné mellszobra ...	95
Erzsébet királyné. Fénykép után ...	97
Erzsébet királyné ...	99
Erzsébet királyné szülői: Ludovika bajor hercegnő. Miksa Emanuel bajor herceg ...	101

Rudolf trónörökös	105
Erzsébet királyné villája Korfu szigetén: Az Achilleion villa külseje	109
Erzsébet királyné Bártfán. <i>Szegedi Maszák</i> Hugóné vízfestménye után	115
Erzsébet királyné. Az ezredévi ünnepélyek alkalmával <i>Strelisky</i> műtermében készített kép után	121
Erzsébet királyné majorja. <i>Túry</i> Gyula rajza	126
A genfi kikötő a Brunswick-empléssel	128
A genfi tó a Brunswick emlékszobortól nézve	129
Erzsébet királyné. <i>Roskovics</i> Ignác rajza	133
Sztáray Irma grófnő, Erzsébet királyné genfi kísézője. <i>Streliskynek</i> az ezredévi ünnepélyek alkalmával fölvetett fényképe után	137

MELLÉKLETEK :

Erzsébet királyné. (Czímkép).	
Hódolatok fogadása a cs. k. várak termében. (Egykorú rajz)	30— 31
Erzsébet királyné. <i>Winterhalter</i> Ferencznek a király Ő Felsége dolgozószobájában levő 1864. évi festménye	40— 41
Erzsébet királyné Deák Ferencz ravatalánál (1876). <i>Zichy</i> Mihálynak a Magyar Nemzeti Muzeumban levő festménye után	76— 77
Udvari rókavadászat Budapest környékén. <i>Richter</i> V. festménye után	78— 79
I. Ferencz József király	136—137